МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УМАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ САДІВНИЦТВА

Факультет економіки і підприємництва

Кафедра підприємництва, торгівлі та біржової діяльності

Допущено до захисту
“_____” _____ 2024 р.
Зав. кафедри, д.е.н., професор
_____ **Соколюк С.Ю.**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК В УКРАЇНІ ТА СПРИЯННЯ ПОКРАЩЕННЮ ЙОГО ОСНОВНИХ КОМПОНЕНТІВ

Виконав – студентка 2 курсу, групи 21м-з-сз/а
освітньої програми «Економіка соціального забезпечення»
спеціальності 232 Соціальне забезпечення
Загребельна Марія Сергіївна

Науковий керівник – к.е.н., доцент
Коротєєв Микола Анатолійович

Умань – 2024

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

УМАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ САДІВНИЦТВА

Факультет економіки і підприємництва

Кафедра *підприємництва, торгівлі та біржової діяльності*

Освітня програма *«Економіка соціального забезпечення»*

Спеціальність *232 «Соціальне забезпечення»*
(код, назва)

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри

_____ _____
(підпис) (ініціали, прізвище)
“_____” _____ 2023 р.

ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ

Студенту ***Загребельній Марії Сергіївні***
(прізвище, ім’я, по батькові)

1. Тема роботи ***Людський розвиток в Україні та сприяння покращенню його основних компонентів***
керівник роботи *Коротєєв Микола Анатолійович, к.е.н., доцент*
(прізвище, ім’я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом по університету від *“26” листопада 2024* року № *01-06/313*

2. Строк подання студентом роботи *02.12.2024*
3. Вихідні дані до роботи *офіційні матеріали та публікації ООН, Програми розвитку ООН в Україні, Світового банку, інших міжнародних організацій, Державної служби статистики України, Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи Національної академії наук України, а також законодавчі та нормативно правові акти України з питань людського розвитку, публікації іноземних та вітчизняних вчених.*
4. Перелік питань, які потрібно розробити
Розділ 1. Концептуальні основи людського розвитку
Розділ 2. Оцінка людського розвитку в Україні в умовах воєнного стану
Розділ 3. Пріоритети забезпечення людського розвитку в Україні в умовах воєнного стану

5. Перелік графічного матеріалу
Робота містить 3 таблиці, 9 рисунків

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів роботи	Строк виконання етапів проекту	Примітка
1.	Вибір теми кваліфікаційної роботи	10.09.2023	
2.	Одержання індивідуального завдання	12.09.2023	
3.	Складання календарного плану написання кваліфікаційної роботи	14.09.2023	
4.	Підготовка до виконання кваліфікаційної роботи - підбір та вивчення літератури - участь у виконанні науково-дослідних робіт - виконання курсових робіт - інші заходи	впродовж 2023-2024 та 2024-2025 н.р.	
5.	Уточнення теми кваліфікаційної роботи та календарного плану-графіка, виходячи зі специфіки базового підприємства, установи	15.12.2023	
6.	Підготовка: - першого розділу - другого розділу - третього розділу - висновків	19.05.2024 04.09.2024 02.11.2024 13.11.2024	
7.	Доопрацювання кваліфікаційної роботи з урахування зауважень наукового керівника	29.11.2024	
8.	Написання та оформлення роботи в остаточному варіанті	02.12.2024	
9.	Перевірка роботи на академічний плагіат	06.12.2024	
10.	Одержання відгуку наукового керівника	08.12.2024	
11.	Попередній захист роботи на кафедрі	10.12.2024	
12.	Затвердження роботи завідувачем кафедри	10.12.2024	
13.	Одержання рецензії	13.12.2024	
14.	Захист кваліфікаційної роботи	20.12.2024	

Студент _____ *Загребельна М.С.*
(підпис) (прізвище та ініціали)

Керівник роботи _____ *Коротєєв М.А.*
(підпис) (прізвище та ініціали)

Реферат
на кваліфікаційну роботу магістра «Людський розвиток в Україні та сприяння покращенню його основних компонентів»
факультету економіки та підприємництва
Уманського національного університету садівництва
спеціальності 232 «Соціальне забезпечення»
Загребельної Марії Сергіївни

Концепція людського розвитку виходить із пріоритетної необхідності забезпечення розвитку людини в інтересах людини і власними силами людини. Досягнення цієї мети передбачає створення сприятливого з позицій людського розвитку середовища - економічного, політичного, соціального, екологічного. Людський розвиток формує базис сучасних підходів до проблем повоєнного відновлення країни та забезпечення її сталого розвитку. Це обумовило вибір теми наукової роботи, визначило мету і завдання дослідження.

Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, списку використаних джерел. Обсяг основного тексту роботи становить 53 сторінки. Робота містить 3 таблиці, 9 рисунків, список використаних джерел із 53 найменувань.

Метою роботи є дослідження теоретико-методологічних засад оцінки рівня людського розвитку в Україні та обґрунтування стратегічних напрямів покращення його основних компонентів.

У першому розділі розкрито концептуальні основи людського розвитку.

У другому розділі досліджено тенденції людського розвитку в Україні та світі, проаналізовано основні індикатори, що формують рівень людського розвитку.

У третьому розділі визначено пріоритети забезпечення людського розвитку в Україні в умовах воєнного стану.

Анотація

Кваліфікаційна робота присвячена дослідженню теоретико-методологічних засад оцінки рівня людського розвитку в Україні та стратегічних напрямів покращення його основних компонентів. У роботі розкрито концептуальні основи людського розвитку. Досліджено тенденції людського розвитку в Україні та світі, проаналізовано основні індикатори, що формують рівень людського розвитку: довголіття, рівень освіти та матеріального добробуту населення. Визначено пріоритети забезпечення людського розвитку в Україні в умовах воєнного стану.

Ключові слова: *людський розвиток, тривалість життя при народженні, рівень освіти, валовий національний доход, індекс людського розвитку.*

The summary

The qualification work is dedicated to the further investigation of theoretical and methodological approaches to assessing the level of human development in Ukraine and strategic directions for reducing its main components. The robot has revealed the conceptual foundations of human development. The trends in human development in Ukraine and the world have been tracked, the main indicators that shape the level of human development have been analyzed: age, level of education and material well-being of the population. The priority of ensuring human development in Ukraine has been identified in the minds of the military camp.

Key words: *human development, the triviality of life under the people, the level of enlightenment, gross national income, human development index***.**

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ООН – Організація Обєднаних Націй;

ІЛР – індекс людського розвитку;

ВНД – валовий національний доход;

ВВП – валовий внутрішній продукт;

ПРООН – Програми розвитку ООН

ЦРт – Цілі Розвитку тисячоліття

ЦСР – Цілі Сталого Розвитку

ЗМІСТ

ВСТУП 8
РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ 11
РОЗДІЛ 2. ОЦІНКА ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ 23
2.1. Динаміка змін рівня людського розвитку в Україні 23
2.2. Вимір довголіття як індикатор людського розвитку 29
2.3. Рівень освіченості як індикатор людського розвитку 32
2.4. Матеріальний добробут як вимір людського розвитку 36
РОЗДІЛ 3. ПРІОРИТЕТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ 42
ВИСНОВКИ 52
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 54

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Забезпечення людського розвитку в Україні в умовах війни стає не просто соціальною потребою, а національним пріоритетом, оскільки стійке майбутнє країни залежить від того, наскільки ефективно держава зможе підтримати своїх громадян у цей важкий час.

Проблема забезпечення людського розвитку є однією з актуальних проблем незважаючи на рівень її опрацювання, оскільки це випливає з динаміки розвитку суспільства. Людський розвиток, який має на меті забезпечення достойного життя для всіх людей, сприяє подоланню бідності, а отже, зниженню нерівності, становленню і розвитку демократії, збереженню соціальної та політичної стабільності в суспільстві.

Основними факторами, що зумовлюють досягнення соціально-економічних цілей і завдань на сьогодні стають знання, освіта, інтелектуальні здібності, здоров'я, повнота людського життя і можливість вільної реалізації людського потенціалу. Для ефективного забезпечення людського розвитку в умовах війни необхідно підтримувати громадянське суспільство та волонтерські ініціативи. Зміцнення громадянського суспільства сприяє згуртованості нації та забезпечує можливість громадянам активно брати участь у відбудові країни. Така взаємодія держави та суспільства є основою для відновлення людського потенціалу та досягнення сталого розвитку, навіть попри важкі обставини війни. Саме необхідність інституційних змін у процесі економічної модернізації висуває на перший план проблеми розвитку людських ресурсів та людського капіталу, що дозволяє ідентифікувати принципово важливе джерело економічного зростання, яким є людський розвиток.

Дослідженню проблем людського розвитку присвячено праці цілого ряду зарубіжних та вітчизняних вчених: М. Десаі, А. Сена, Махбуб-уль-Хака, І.О. Курила, Е.М. Лібанової, О.В. Макарової, В.В. Онікієнка, С.І. Пирожкова та ін. Разом з тим, зниження в останні роки рівня людського розвитку в

Україні внаслідок пандемії COVID-19 та війни, засвідчує необхідність подальших наукових досліджень означеної проблеми, що обумовило вибір теми роботи, визначило її мету та завдання.

Метою роботи є дослідження теоретико-методологічних засад оцінки рівня людського розвитку в Україні та обґрунтування стратегічних напрямів покращення його основних компонентів.

Для досягнення поставленої мети визначені та вирішувались наступні **завдання** дослідження**:**

– з'ясувати сутність концепції людського розвитку;

– дослідити тенденції зміни рівня людського розвитку в Україні та світі;

– здійснити аналіз індикаторів основних вимірів людського розвитку в Україні та визначити;

– узагальнити пріоритети забезпечення людського розвитку в України.

Об'єктом дослідження є процеси пов'язані із підвищенням рівня людського розвитку в Україні в умовах воєнного стану.

Предметом дослідження є теоретичні, організаційно-економічні та прикладні аспекти забезпечення людського розвитку в Україні.

Методи дослідження. Теоретичною та методологічною основою роботи є положення сучасної економічної теорії, наукові праці провідних вітчизняних і зарубіжних вчених з дослідження проблем людського розвитку.

У процесі дослідження використано наступні загальнонаукові та спеціальні наукові методи: діалектичного пізнання, теоретичного узагальнення, аналізу, синтезу та групування; логіко-історичний метод, дедукція та індукція, порівняння, узагальнення, абстрагування, формалізації.

Інформаційну базу дослідження становлять офіційні матеріали та публікації ООН, Програми розвитку ООН в Україні, Світового банку, інших міжнародних організацій, Державної служби статистики України, Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, а також законодавчі та нормативно правові акти України з питань людського розвитку, публікації іноземних та вітчизняних вчених.

Структура та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, списку використаних джерел. Обсяг основного тексту роботи становить 53 сторінки. Робота містить 3 таблиці, 9 рисунків, список використаних джерел із 53 найменувань.

РОЗДІЛ 1
КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

Концепція людського розвитку є новою соціально-економічною парадигмою, основою для формування якої став перехід від традиційної моделі економічного розвитку до інноваційної. В умовах прогресивного розвитку науки і техніки неминучою є їх інтеграція, коли наука забезпечує теоретичну і практичну виробничу діяльність. Ці процеси зумовили необхідність теоретичного переосмислення суспільних відносин і суспільного виробництва, зокрема виділення нового ресурсу й фактора виробництва - інтелектуально-творчих здібностей людини.

Так, у результаті усвідомлення важливості ролі людських ресурсів у соціально-економічній сфері виникає новий тип суспільних відносин, де людина стає центром та метою розвитку, що створює широкі можливості для забезпечення основних цінностей, прав і свобод, реалізації людського потенціалу.

Формування й широке розповсюдження концепції людського розвитку, обумовлені низкою взаємопов’язаних об’єктивних чинників. З використанням історичного методу й методу наукового спостереження автором зроблено спробу виділити основні передумови формування концепції людського розвитку: історичні, економічні, соціальні та інституціональні.

1. Історичні передумови. Положення концепції людського розвитку почали зароджуватись під час радикальних колоніальних перетворень і наукових відкриттів. З одного боку, процеси деколонізації, в результаті яких виникло близько сотні нових держав. Незважаючи на визнання права на самовизначення і суверенітет постколоніальних держав, існуючий міжнародний економічний порядок, фактична залежність цих держав від закономірностей розвитку економік потужних капіталістичних країн - все це створювало суттєві перешкоди для їх вільного розвитку. В умовах фактичної

економічної залежності новостворених держав право на розвиток мало стати підставою отримання цими державами певних преференцій у міжнародному економічному конкурентному середовищі й ідеологічним засобом боротьби експлуатованих держав за новий міжнародний економічний порядок [1, 2]. У результаті процесу деколонізації і появи незалежних держав Третього світу виникає гостра необхідність вирішення соціальних, економічних, політичних та інших проблем з метою підвищення рівня життя населення і його розвитку.

2. Економічні передумови. У контексті вищезазначених історичних змін науково-технічна революція висунула науку як провідний фактор економічного зростання, що, в свою чергу, вплинуло на посилення ролі людини у виробництві. Саме в умовах масштабного науково-технічного прогресу в економіці постійно зростає роль і значення людини, рівня її освіти, кваліфікації, наукових знань, умінь і досвіду. Ще у працях представників класичної політекономії - В. Петті, Дж. Мілля, А. Сміта, Д. Рікардо почали закладатися основи теорії людського капіталу. Зокрема, Дж. Мілль досліджував питання зв’язку знань і розумових здібностей людини та рівня продуктивності праці.

Загальновідомо, що формування концепції людського капіталу відбулось, головним чином внаслідок бурхливого розвитку науки і техніки . Основоположниками сучасної теорії людського капіталу є відомі учені Г. Беккер [3] та Т. Шульц [4]. Як зазначає Н. В. Кирлик, «теорія людського капіталу дуже стрімко розвивалась, досить швидко знаходились відповіді на «складні» запитання про роль людини у виробництві» [5], але слід відзначити, що теорія людського капіталу не втрачає своєї актуальності й у наш час, а наукові дослідження в напрямку розвитку інтелектуального капіталу проводяться й досі [3; 4; 5; 6; 7 та ін.]. Отже, об’єктивна реальність наголошує на важливості формування й ефективного використання людського капіталу [8], а значний науковий доробок з даного питання підтверджує тривалий процес еволюційного розвитку й актуальність даного

питання незалежно від різних часових проміжків.

3. Соціальні передумови. У зв'язку з переосмисленням ролі людини у сфері суспільного життя, кругообігу відтворювальних процесів збільшується і коло проблем, вирішення яких неможливе у рамках концепції людського капіталу. До ключових глобальних проблем людства, визнаних світовою спільнотою і представлених у Декларації тисячоліття Організації Об'єднаних Націй, відносяться високий рівень бідності серед населення та голоду; проблема з доступом дітей до початкової освіти; нерівноправність за статевою ознакою; расова, етнічна, релігійна дискримінація; високий рівень дитячої та материнської смертності; високий рівень поширеності захворювань ВІЛ / СНІДом, малярією та іншими захворюваннями; проблеми з доступом до якісної питної води [9].

Але концепція людського капіталу у вирішенні глобальних проблем людства недостатньо ефективна, оскільки її положення не пропонують ні конкретних рішень зазначених проблем, ні нових шляхів розвитку соціальної підсистеми економіки у цілому. Більше того, автор вважає, що у рамках концепції людського розвитку людина розглядається через призму економічних процесів: суспільного виробництва, відтворення, економічної діяльності. Саме це стало підґрунтям для стрімкого формування і поширення концепції людського розвитку [10]. Такої, що має посилену соціальну орієнтацію економіки та зосереджена на питаннях, пов'язаних із орієнтацією суспільства на зростання добробуту та підвищенні якості життя тощо.

4. Інституціональні передумови. Посилаючись на положення теорії інституціоналізму, діяльність ООН, як міжнародного інституту сприяє співпраці між суверенними державами, робить важливий внесок у вирішення проблем сучасності та сприяє загальному світовому розвитку [11; 12]. Так, вищезазначені історичні та соціально-економічні процеси стали фундаментом для формування теоретико-методологічних основ концепції людського розвитку, сформованої та обґрунтованої пакистанським економістом Махбуб-уль-Хаком [13] та індійським економістом Амартія

Сеном [14; 15] - представниками Програми розвитку Організації Об’єднаних Націй (далі - ПРООН).

На сьогодні формування міжнародних інститутів набуває рис масового явища, а «процес інституціоналізації світової економіки носить закономірний і незворотний характер» [16, с. 94]. Ключовим поняттям для чіткого розуміння процесу інституціоналізації є «інститут». Уперше поняття «інститут» було введено у науковий обіг й стало предметом економічної теорії завдяки представникам інституціоналізму - американським економістам Т. Веблену, Дж. Коммонсу та У. К. Мітчеллу [17].

Поняття «інститут» Т. Веблен охарактеризував як «поширений образ думки про те, що стосується окремих відносин між суспільством й особистістю та окремо виконаних функцій» [17]. Але представниками сучасного інституціоналізму трактування поняття «інститут» дещо змінено. Так, Д. Норт зазначає, що «інститут - це правила гри в суспільстві або створені людьми обмеження, що формують їх взаємодію» [17].

ПРООН була створена у 1965 р., з метою об’єднання в одну організацію Розширеної програми технологічної допомоги ООН і Спеціального фонду. Основна мета діяльності ПРООН полягає у допомозі країнам, що розвиваються, з формуванням і прискоренням економічного й соціального розвитку шляхом надання їм систематичної і безперервної підтримки, пов’язаної з їх національними планами й програмами розвитку, першочерговими потребами і цілями у справі досягнення більш високого рівня економічного й соціального благополуччя населення цих країн.

Діяльність ПРООН передбачає подальший розвиток теоретичних положень концепції людського розвитку. В офіційних документах ПРООН проголошується, що справжній людський розвиток має бути орієнтований на людину, групи людей, соціальні системи суспільства, які мають розглядатися не як засіб, не як один з наявних ресурсів економічного зростання, а як його найважливіша стратегічна суспільна мета.

Отже, вищезазначені передумови стали рушійною силою формування

концепції людського розвитку. Так, з поступовим становленням концепції людського розвитку історичні, економічні та соціальні процеси у світі знайшли відображення у деклараціях і конвенціях ООН. Традиційно прийнято розглядати у числі перших правових документів, що визначають перехід та поширення концепції людського розвитку, міжнародні нормативно-правові документи ООН. Хронологію формування концепції людського розвитку у головних міжнародних документах подано на рис. 1.1.

У XX ст. колоніальна система вичерпала себе історично, економічно, політично, ідеологічно. До того ж вона категорично не відповідала ідеалам ООН, а існування колоніальної системи у майбутньому могло становити пряму загрозу безпечному людському існуванню й розвитку. Тому історично першим кроком визнання необхідності розвитку кожної людини, країни та нації є Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам [188]. Прийнятий міжнародний документ став вагомими внеском ООН у реалізацію принципу самовизначення народів, проголошеного в її Статуті; встановлення нового міжнародного економічного порядку, заснованого на справедливості, суверенній рівності, взаємозалежності, спільності інтересів і співпраці всіх держав.

У Декларації соціального прогресу та розвитку від 11 грудня 1969 р. обґрунтовується необхідність «постійного підвищення матеріального і духовного рівня життя всіх членів суспільства при повазі і здійсненні прав людини та основних свобод» [19]. Прийняття Декларації стало одним з перших кроків переосмислення погляду на питання розвитку людини у світовому масштабі. Наступний крок - необхідність визначення базових принципів умов і напрямів дій держав-членів ООН щодо переходу до сталого розвитку, що закладено у Декларації про встановлення нового міжнародного економічного порядку від 1 травня 1974 р. [20].

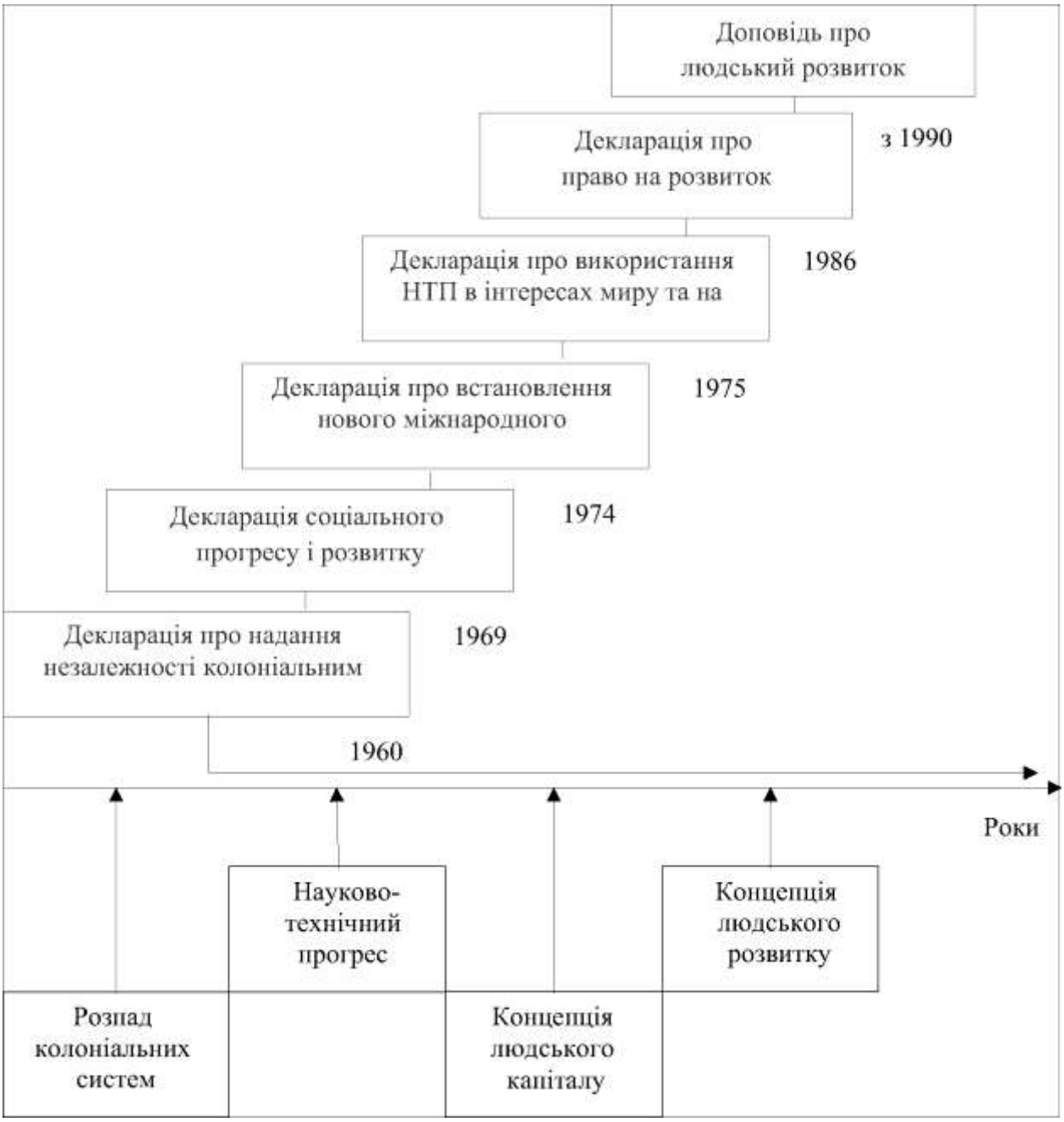

Рис. 1.1. Хронологія формування концепції людського розвитку в міжнародних документах

Науково-технічний прогрес став одним із найважливіших факторів розвитку суспільства. Але створюючи більш широкі можливості щодо поліпшення умов життя людей, у деяких випадках науково-технічний прогрес (НТП) може породжувати соціальні проблеми, а також порушувати права людей і їх свободу.

Це може спричинити небезпеку реалізації цивільних і політичних прав

окремої особи або групи осіб. Отже, з метою нейтралізації можливих у майбутньому негативних наслідків деяких науково-технічних досягнень було прийнято Декларацію про використання науково-технічного прогресу в інтересах миру та на благо людства [21].

У Декларації про право на розвиток, прийнятій резолюцією 41/128 Генеральної Асамблеї від 4 грудня 1986 р., вперше обґрунтовано необхідність комплексного переосмислення світовим науковим співтовариством поглядів на проблему розвитку людини, розроблення нових методів оцінки розвитку різних країн. Аналіз Декларації про право на розвиток дозволив виділити такі основні її положення:

людина є основним суб'єктом процесу розвитку; створення сприятливих умов для розвитку народів та індивідуумів є основним обов'язком їх держав;

зусилля розвитку народів та індивідуумів на міжнародному рівні мають супроводжуватися зусиллями по встановленню нового міжнародного економічного порядку;

процес розвитку має бути спрямований на підвищення добробуту всього населення на основі його активної, вільної і конструктивної участі в розвитку і справедливому розподілі створюваних у процесі розвитку благ;

результатом розвитку має бути реалізація всіх прав людини і основних свобод у повній мірі [9].

Таким чином, сучасне міжнародне товариство заперечує традиційне і одностороннє розуміння розвитку як зростання обсягу матеріальних благ. Необхідність орієнтації суспільства на зростання добробуту та підвищення якості життя зумовила стрімкий розвиток і популяризацію концепції людського розвитку. Дана концепція збагачується соціально-економічними концепціями людського капіталу, економіки знань, регіональної економіки тощо.

Уперше формування науково обґрунтованого поняття «людський розвиток» зафіксовано у Доповіді про людський розвиток у 1990 р.

фахівцями ПРООН як « процес розширення можливостей людей» [22]. Поняття було оновлено і доповнено представниками ПРООН у Доповіді про людський розвиток «Реальне багатство народів: шляхи людського розвитку» [23] у 2010 році, що свідчить про динамічний розвиток концепції і, як наслідок, попереднє визначення недостатньо повно відображає сьогодення людського розвитку. Оновлене визначення розширено виділенням складових людського розвитку: «тривале, здорове і продуктивне життя, досягнення інших цілей, які мають значення, активна участь у формуванні справедливого й сталого розвитку» [23].

Слід зауважити, що нова парадигма соціально-економічного розвитку перебуває на стадії становлення, тому існує низка проблем, які розглядаються дослідниками. Зокрема, в економічній теорії інтерпретація поняття «людський розвиток» має багатоаспектний характер, але водночас відсутнє єдине бачення змістовного наповнення даного поняття. Це зумовлює необхідність подальших досліджень у напрямку аналізу науково обґрунтованих визначень поняття людського розвитку, та виявлення такого, яке б найповніше характеризувало його сутність.

Але серед сукупності визначень, запропонованих зарубіжними і вітчизняними авторами, ми погоджуємося з експертами ПРООН, які найбільш комплексно відобразили поняття людського розвитку у Доповіді людського розвитку у 2010 р., а саме: «процес розширення можливостей і свобод людей, створення таких умов, які б дозволили людям прожити тривале, здорове і продуктивне життя та досягати інших цілей, які мають значення; активно брати участь у формуванні справедливого та сталого розвитку на нашій планеті» [23].

У результаті дослідження з’ясовано, що поняття «людський розвиток» є багатогранним, всеохоплюючим та інтерпретується в науковій літературі по- різному, тому з метою комплексного дослідження процесу розширення людських можливостей автором узагальнено й виділено основні підходи його трактування.

Огляд існуючих трактувань сутності людського розвитку дозволив виділити такі підходи дослідження поняття, як: процесно-цільовий, системний, концептуальний, ресурсний, гармонізаційний і структурний (рис. 1.2).

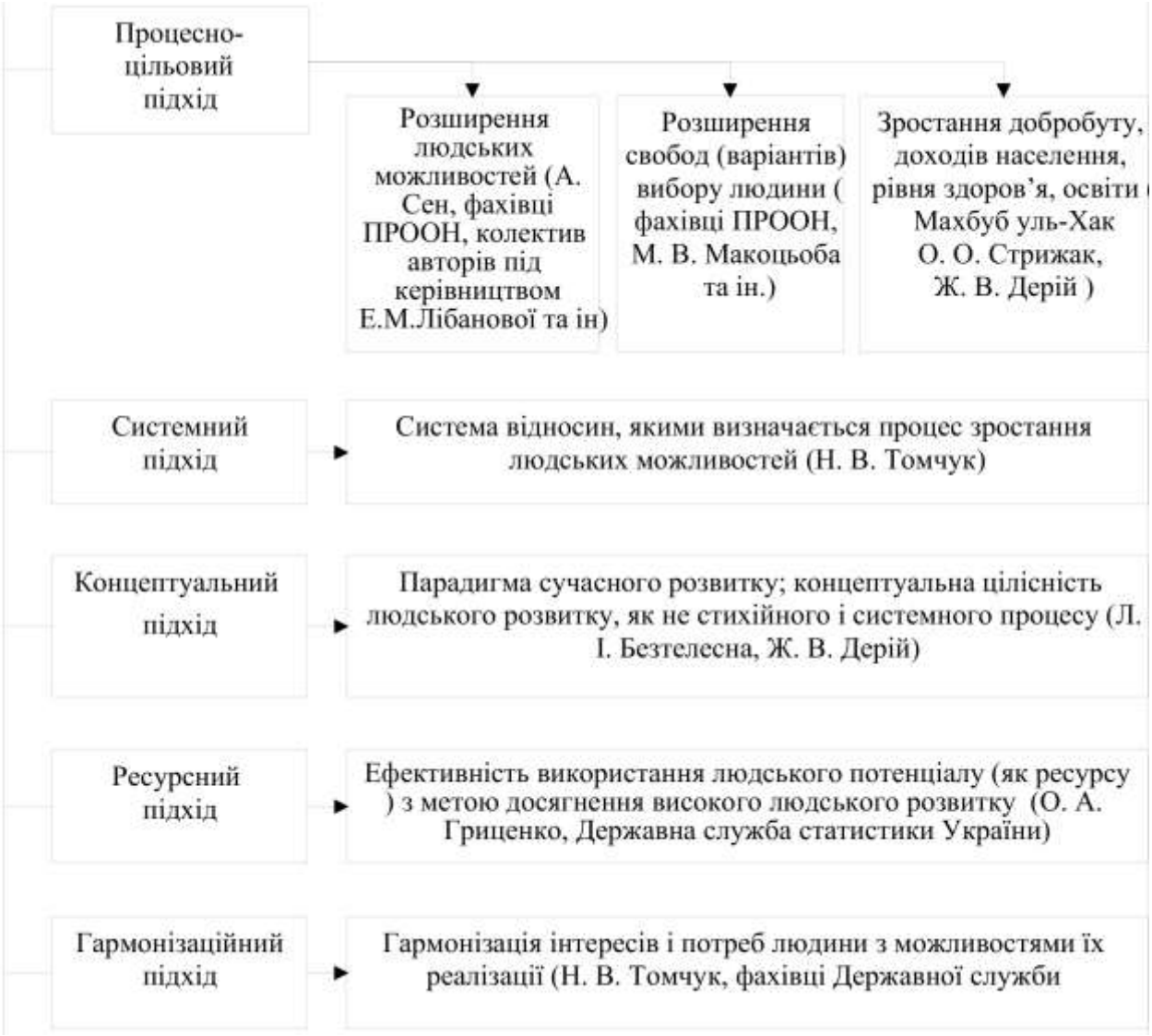

Рис. 1.2. Підходи до визначення поняття «людський розвиток»

У результаті дослідження виявлено, що переважна більшість науковців, які досліджують проблеми людського розвитку, розглядають це поняття як певний процес, спрямований на досягнення головної мети. Як показав аналіз літературних джерел, у загальному вигляді процес людського розвитку має бути постійним і спрямованим на розширення людських можливостей, свобод і варіантів вибору людини. Проте слід зазначити, що

однин з основоположників теорії людського розвитку Махбуб-уль-Хак [276] та вітчизняні науковці Ж. В. Дерій [24, 25] та О. О. Стрижак [26] процес людського розвитку ототожнюють зі зростанням економічного добробуту, примноженням доходів населення, підвищенням рівня здоров'я, освіти, покращення стану навколишнього середовища тощо.

У свою чергу Н. В. Томчук розглядає людський розвиток як сукупність елементів, що складають систему відносин. Науковець стверджує, що людський розвиток - це «система відносин, якими визначається процес постійного зростання можливостей особистості за умов оптимального економічного забезпечення задоволення зростаючих потреб життєдіяльності...» [27, с. 8].

У рамках концептуального підходу Л. І. Безтелесна наголошує, що під людським розвитком слід розуміти «економіко-управлінську концепцію, що на сучасному етапі найповніше відображає мету суспільного поступу, роль і місце розвитку людини в економічній системі держави і має дістати належну підтримку не лише в економічній літературі, а й у процесі державотворення України» [28, с. 25]. У той же час Ж. В. Дерій, виділяючи концептуальний підхід, визначає людський розвиток як парадигму сучасного розвитку [25].

Поняття «людський розвиток» фахівці Державної служби статистики України розглядають з точки зору процесу надання людям можливості розвивати свій потенціал. Варто зазначити, що і О. А. Гриценко ототожнює людський розвиток з продуктивним процесом реалізації внутрішнього потенціалу людини [29, с. 274]. Тож вважаємо за необхідність розглянути сутність поняття людського потенціалу.

Так, згідно з трактуванням С. В. Мочерного [30], людський потенціал є міра реалізації людських здібностей, таланту, кваліфікації та можливістю отримувати прибуток, тобто це реалізація основних людських ресурсів з певною метою.

Відповідно до визначення Л. В. Рудич, людський потенціал пов'язаний з якісними характеристиками людини, із запасом знань, умінь, здібностей і

можливістю їх оновлення, удосконалення й нарощення. Таке трактування поняття пов’язане з ресурсною складовою та реалізацією ресурсів [31].

Л. М. Яворська [32] і О. В. Стефанишин [33] наголошують на тому, що людський потенціал і людські ресурси слід розрізняти з позиції залучення їх в економіку. Людський потенціал вона вважає ширшим поняттям, оскільки людські здібності та їх реалізація не залежать від матеріального чи нематеріального виробництва, у той же час наголошуючи на тому, що поняття «потенціал» і «ресурси» не є різнорідними, їх не слід протиставляти одне іншому. «Потенціал» є більш узагальненим поняттям ресурсів відповідно до місця і часу їх реалізації [32]. Таким чином, людський розвиток, як і людський потенціал можна розглядати з точки зору ресурсного підходу, що акцентує увагу на ефективності використання наявного внутрішнього потенціалу з метою розвитку людини.

Прибічником гармонізаційного підходу вважаємо Н. В. Томчук, яка підкреслює, що людський розвиток є гармонізаційним та всебічним і сприяє «підтриманню тривалого, здорового і творчого активного життя, високого загального рівня освіти, передусім професійної, реалізація можливостей культурного й духовного збагачення» [27, с. 6]. Відповідно до визначення, запропонованого фахівцями Державної служби статистики України, людський розвиток означає «...жити продуктивно і творчо в гармонії з людськими потребами та інтересами» [34].

Отже, результати дослідження дефініції «людський розвиток» дозволили виділити гармонізаційний підхід до вивчення поняття «людський розвиток», що передбачає гармонізацію інтересів і потреб людини з можливостями їх задоволення, а також з інтересами зовнішнього середовища.

Склад елементів людського розвитку є неоднозначним, він багатоаспектний і залежить від різних умов людського розвитку та чинників, що на нього впливають. Як зазначалось раніше, найбільш важливими в сучасних умовах складовими людського розвитку є довге і здорове життя,

рівень освіти та її доступність, доступ до матеріальних ресурсів. Під людським розвитком переважна більшість науковців розуміють не лише економічне зростання, а й розширення можливостей і свобод, необхідних для реалізації особистого потенціалу. Розвиток це процес, що дає людині вибирати і здійснювати ті дії, які забезпечують її індивідуальне щастя і соціальний добробут. Підвищення рівня освіти, доступ до медичної допомоги та свобода у виборі професії чи життєвого шляху є ключовими компонентами цього підходу. Розвиток має забезпечити людям свободу вибору та можливості для самореалізації.

Таким чином, у процесі дослідження концептуальних положень людського розвитку з’ясовано, що сучасне бачення суспільного розвитку відводить людині провідне місце у всіх сферах суспільного життя. Завдяки використанню історичного методу та методу наукового спостереження визначено основні передумови формування й широкого розповсюдження концепції людського розвитку, якими є історичні, економічні, соціальні та інституціональні чинники.

РОЗДІЛ 2
ОЦІНКА ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

2.1. Динаміка змін рівня людського розвитку в Україні

Концепція людського розвитку створювалася ПРООН саме для завдань сприяння людському розвитку у всесвітньому масштабі, на міжнародному рівні. У зв’язку з цим методологія розрахунку індексу людського розвитку ПРООН ґрунтується на мінімальному наборі показників, за якими можна зібрати достовірні порівнянні дані в усіх країнах світу. Кожен з них покликаний кількісно виразити один з ключових напрямків (вимірів) людського розвитку. Ці показники час від часу переглядаються та вдосконалюються, однак основні виміри людського розвитку залишаються незмінними відтоді, як М. Десаі та А. Сен винайшли індекс людського розвитку (ІЛР), а ПРООН включила його у свою доповідь 1990 р. [22].

Це саме ті три виміри, які відображають ключові можливості у забезпеченні всього процесу людського розвитку:

– прожити довге й здорове життя (вимір – довголіття);

– набути, розширювати й оновлювати знання (вимір – освіченість);

– мати доступ до засобів існування, що забезпечують гідний рівень життя (вимір – матеріальний рівень життя) [22].

Індекс людського розвитку (ІЛР) – це комплексний агрегований інструмент, розроблений Організацією Об'єднаних Націй для вимірювання рівнів соціально-економічного розвитку різних країн та, відповідн, їх класифікації. ІЛР вимірює досягнення країни з боку стану здоров'я, отримання освіти і фактичного доходу її громадян. Вихідна ідея дослідження розвитку держави за допомогою Індексу людського розвитку, яка на той час вважалася радикальною, була досить простою: суспільний розвиток слід оцінювати не тільки за національним доходом, але також і за досягненнями в

галузі охорони здоров'я і освіти та за рівнем життя. В основу Індексу покладено не суб'єктивні оцінки експертів, а реальні числові показники, узяті з офіційних джерел, тому вважається, що він є відносно об'єктивним і піддається верифікації.

Для групування країн за досягнутим рівнем людського розвитку запроваджено систему фіксованих граничних значень Індексу людського розвитку ІЛР (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Граничні значення для групування країн за індексом людського розвитку

Рівень людського розвитку	Значення ІЛР
Дуже високий рівень людського розвитку	0,800 і більше
Високий рівень людського розвитку	0,700-0,799
Середній рівень людського розвитку	0,550-0,699
Низький рівень людського розвитку	менше 0,550

З початку вимірювання в 1990р. Індекс людського розвитку у світі невпинно підвищувався. Проте уперше за 32 роки звіт ПРООН у 2022 році показав, що цей показник знизився в усьому світі протягом двох років поспіль. Людський розвиток знизився до рівня 2016 року, що призвело до втрати значної частини досягнень Цілей сталого розвитку(ЦСР), відомих також як Глобальні та Цілей розвитку тисячоліття (ЦРТ), термін яких закінчився наприкінці 2015 року. Тенденція до зниження ІЛР охопила понад 90% країн у 2020 або 2021 році, причому понад 40% країн зазнали спаду ІЛР протягом двох років поспіль. Зниження значення глобального Індексу людського розвитку (ІЛР) у 2020 та 2021 роках було безпрецедентним. Воно відображає непоправні втрати, у тому числі мільйони втрачених людських життів через коронавірусну хворобу. Незважаючи на те, що глобальний показник ІЛР збільшився в 2022 році і, згідно з прогнозами, продовжить зростати в 2023 році (рис. 2.1), очікується, що подальше відновлення буде

вкрай нерівномірним: згідно з прогнозами, країнами-членами Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) вдасться повністю встановитися до рівня 2019 року або навіть перевершити його, проте очікується, що відновлення не вдасться досягти в 51% найбідніших країн із населенням 328 млн осіб.

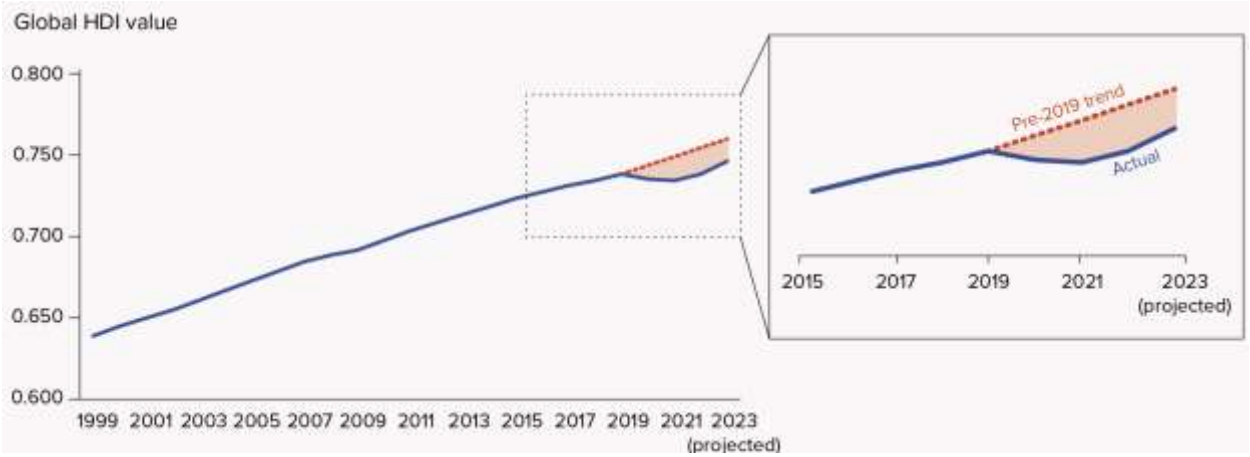

Рис. 2.1. Значення глобального індексу людського розвитку (ІЛР) нижче за тренд, що мав місце до 2019 року

Глобальне значення ІЛР у 2023 році буде найвищим за всю історію спостережень, швидше за все найвищим за всю історію людства, і перевищить значення 2019 року за всіма компонентами індексу: очікувана тривалість життя при народженні, середня тривалість навчання, очікувана тривалість навчання та валовий національний дохід на душу населення. Однак це відновлення є нерівномірним. неповним, і наслідки спаду можуть стати незворотними, якщо тренд зростання ІЛР, що мав місце до 2019 року, залишиться приблизно таким самим.

Індекс людського розвитку (ІЛР) України у 2022р. становить 0,734, що відносить її до групи країн з високим рівнем людського розвитку. Україна посідає 100 місце у загальному рейтингу зі 193 країн і територій.

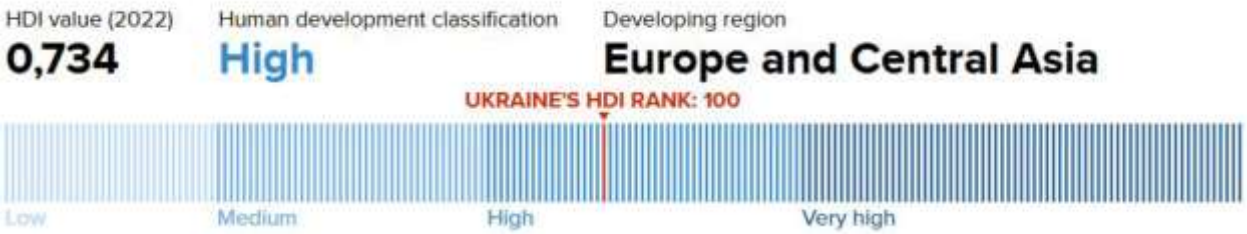

Рис. 2.2. Індекс людського розвитку (ІЛР) України у 2022р.

Водночас в Україні гостро відчувається негативний вплив зниження рівня людського розвитку, оскільки цей показник у 2022 р. під впливом пандемії та повномасштабної військової агресії росії опустився до найнижчого рівня з 2004 року – рис. 2.3.

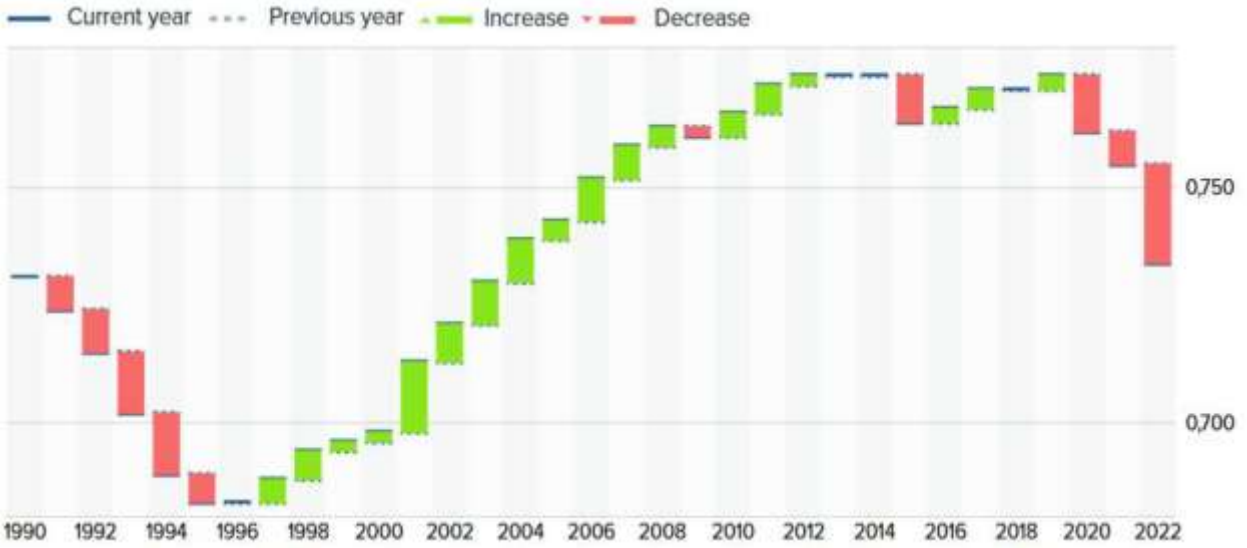

Рис. 2.3.Динаміка Індексу людського розвитку (ІЛР) України у 1990-2022р.

Рейтинги України за індексом людського розвитку та його зміни в контексті загальних тенденцій рейтингів країн протягом 1990–2022 рр. мали складну динаміку (рис. 2.3). У зазначений період Україна переміщалася у межах 46–102-го місць, періодично змінюючи напрям тенденції. І хоча Україна відноситься до країн з високим рівнем ІЛР, із 2020 р. він має негативну тенденцію до його стрімкого зниження.

Прогрес людського розвитку, який вимірюється за допомогою індексу людського розвитку, корисний для порівняння між двома або більше

країнами. Наприклад, протягом періоду між 1990 та 2022 роками Україна та Польща мали різний ступінь прогресу в збільшенні своїх ІЛР (див. рис. 2.4).

У період з 1990 по 2022 рік значення індексу людського розвитку України зросло з 0,731 до 0,734, тобто на 0,4%. У той же час, Польща, яка на початку 1990-х років за значенням індексу людського розвитку поступалася Україні у наступні роки демонструвала його стабільне зростання, що забезпечило їй із 2001 р. перехід до групи країн із дуже високим рівнем людського розвитку (значення індексу більше 0,800), а до 2022 року у результаті подальшого зростання було досягнуто значення у 0,881.

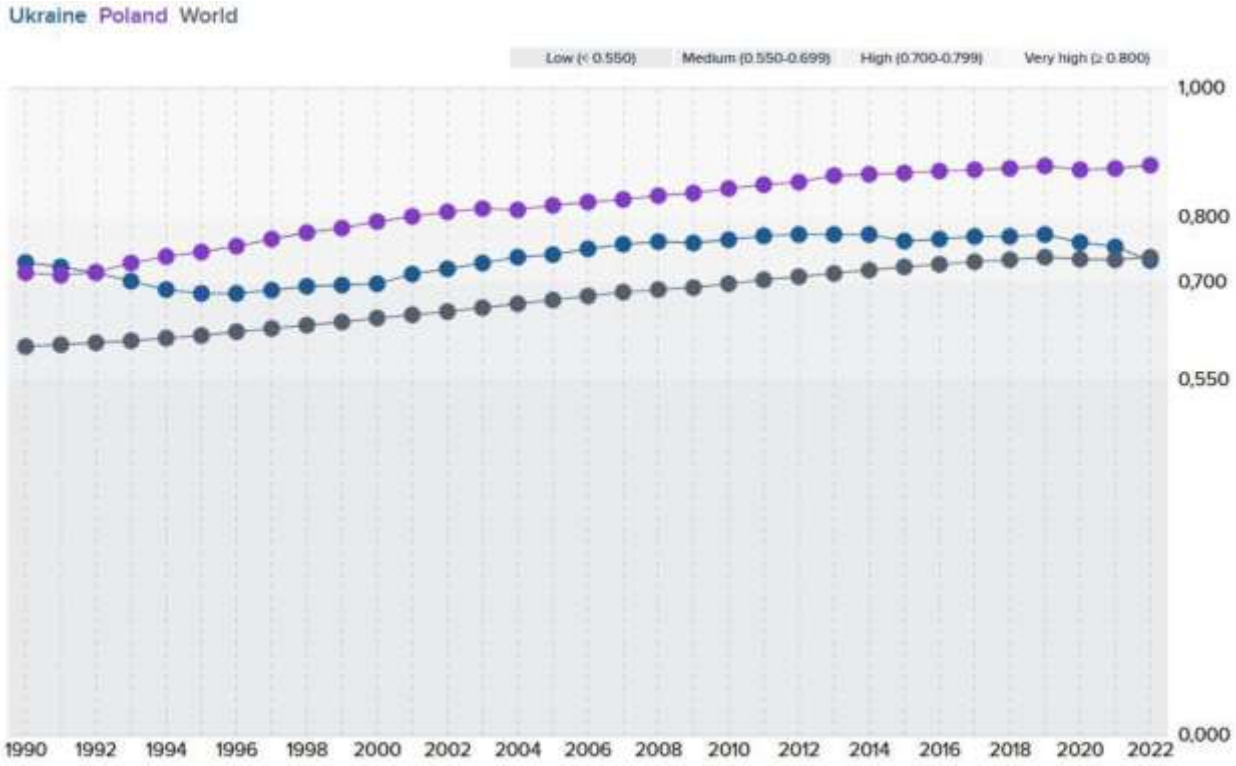

Рис. 2.4.Динаміка Індексу людського розвитку (ІЛР) України, Польщі та середнього у світі у 1990-2022р.

Виходячи з цього, визнаючи важливість усіх складових Індексу людського розвитку, слід підкреслити, що саме економічний розвиток і справедливий розподіл ресурсів може найбільше сприяти підвищенню місця країни у рейтингу людського розвитку. Саме економічний фактор можна визначити основною причиною, яка стримує зростання індексу людського

розвитку в Україні, а в останні роки негативний вплив посилився ще факторами пандемії та війни.

Проведений аналіз показав парадоксальність України як держави поєднання протилежних тенденцій в економічній та гуманітарній сферах, адже зазвичай гуманітарний розвиток забезпечується економічним розвитком. Ми вважаємо, що, незважаючи на політичну нестабільність, відставання темпів економічного розвитку та недостатність фінансового забезпечення, в Україні зберігаються культурні, освітні та трудові традиції, навіть за умови зменшення можливостей трудової самореалізації у нестабільній економіці. Людський потенціал є основою подальшого економічного розвитку, тому найбільшим завданням державної економічної політики, на наш погляд, є створення умов для підвищення можливостей реалізації цього потенціалу через розвиток виробничої системи, зокрема завдяки стратегії реіндустріалізації. Остання передбачає застосування протягом певного часу відновлення індустріального сектору протекціоністських заходів, націлених передусім на захист вітчизняного виробництва і споживачів. Україна потребує сприятливого інвестиційного клімату, чесної судової системи, реальної боротьби з корупцією та інших реформ, про які говорять міжнародні донори та які визначені в угоді про асоціацію з ЄС. Амбітні реформи, у центрі яких стоять інтереси людей, — єдиний спосіб досягнення прогресу у рівні людського розвитку України.

В часи невизначеності, які доповнені в Україні російською агресією, активізація людського розвитку виступає не лише як мета, а й як засіб руху вперед. Використання трьох ключових можливостей людського розвитку, а саме, здорового довголіття, освіченості та гідного матеріального рівня життя, є чинниками забезпечення повоєнного розширеного відтворення української економіки. Війна загальмувала людський розвиток України та відкинула економіку у розвитку на роки назад. Тому сьогодні Україна має рухатися значно швидше, і не лише протистояти сьогодні ворогу, а й будувати нову економіку у відповідності до європейських стандартів, стимулювати

людський розвиток, як запоруку того, щоб стати цивілізованим партнером світової спільноти.

В часи російсько-української війни, і особливо в післявоєнний період потребують подальшого пошуку способи активізації людського розвитку не лише як мети, а й як засобу руху вперед.

2.2. Вимір довголіття як індикатор людського розвитку

Індекс людського розвитку (ІЛР) — це підсумковий показник для оцінювання довгострокового прогресу в трьох основних площинах людського розвитку: довготривале та здорове життя, доступ до знань і гідний рівень життя. Для трьох основних вимірів людського розвитку ПРООН розроблена система базових показників, які регулярно розраховуються для майже усіх країн світу. Всі ці показники є стимуляторами людського розвитку, тобто збільшення показника означає розширення можливостей людського розвитку, а зменшення показника – звуження можливостей [18].

Можливість людей прожити тривале й здорове життя вимірюється середньою очікуваною тривалістю життя. Рівень знань вимірюється середньою тривалістю навчання в школі дорослого населення, тобто середньою кількістю років навчання в школі за все життя людей віком 25 років і старше; а доступ до навчання та знань — очікуваними роками навчання для дітей-першокласників, тобто загальною кількістю років навчання, на які дитина, що досягає шкільного віку, може розраховувати, якщо панівні моделі вікових показників зарахування до школи залишаються незмінними протягом життя дитини. Рівень життя вимірюється валовим національним доходом (ВНД) на душу населення в доларах постійної купівельної спроможності, конвертованих за коефіцієнтами переходу на паритет купівельної спроможності (ПКС).

Для забезпечення якомога кращого порівняння за країнами ІЛР спирається насамперед на міжнародні дані з від Відділу народонаселення ООН (дані про тривалість життя), Статистичного інституту ООН з питань освіти, науки і культури (дані про середню кількість років навчання та очікувані роки навчання) та Світового банку (дані про ВНД на душу населення).

Вимір довголіття відображає можливість людей прожити тривале й здорове життя. Хоча прямого зв'язку між довголіттям і здоров'ям населення немає (наприклад, нерідко молоді і здорові люди гинуть у військових конфліктах, а хронічно хворі з допомогою медицини живуть довго), однак будь-яке продовження життя в загальному випадку бажане для людей. Значення продовження життя полягає у загальному переконанні в тому, що тривале життя цінне як саме по собі, так і з огляду на різні непрямі переваги, тісно пов'язані з більшою тривалістю життя, наприклад, з огляду на більше можливостей скористатися перевагами освіти, високого рівня життя та ін. Виміром довголіття обрано показник середньої очікуваної тривалості життя при народженні. Це один з найпоширеніших показників міжнародної статистики. Він розраховується майже для всіх країн світу за співставною методикою і виражається у роках [18].

Щодо України, то середня тривалість життя населення в цілому, і окремо чоловіків і жінок нижча за середній показник у світі – у 2022 році у нашій країні цей показник зафіксовано на рівні 68,5 року, у той час як середнє значення у світі - 72 роки. Якщо ж порівнювати українські показники з країнами-лідерами, то можна констатувати ще більше відставання. Найбільш висока очікувана тривалість життя у світі (88 років) у жінок Японії та у чоловіків Гонконгу (82,2 роки).

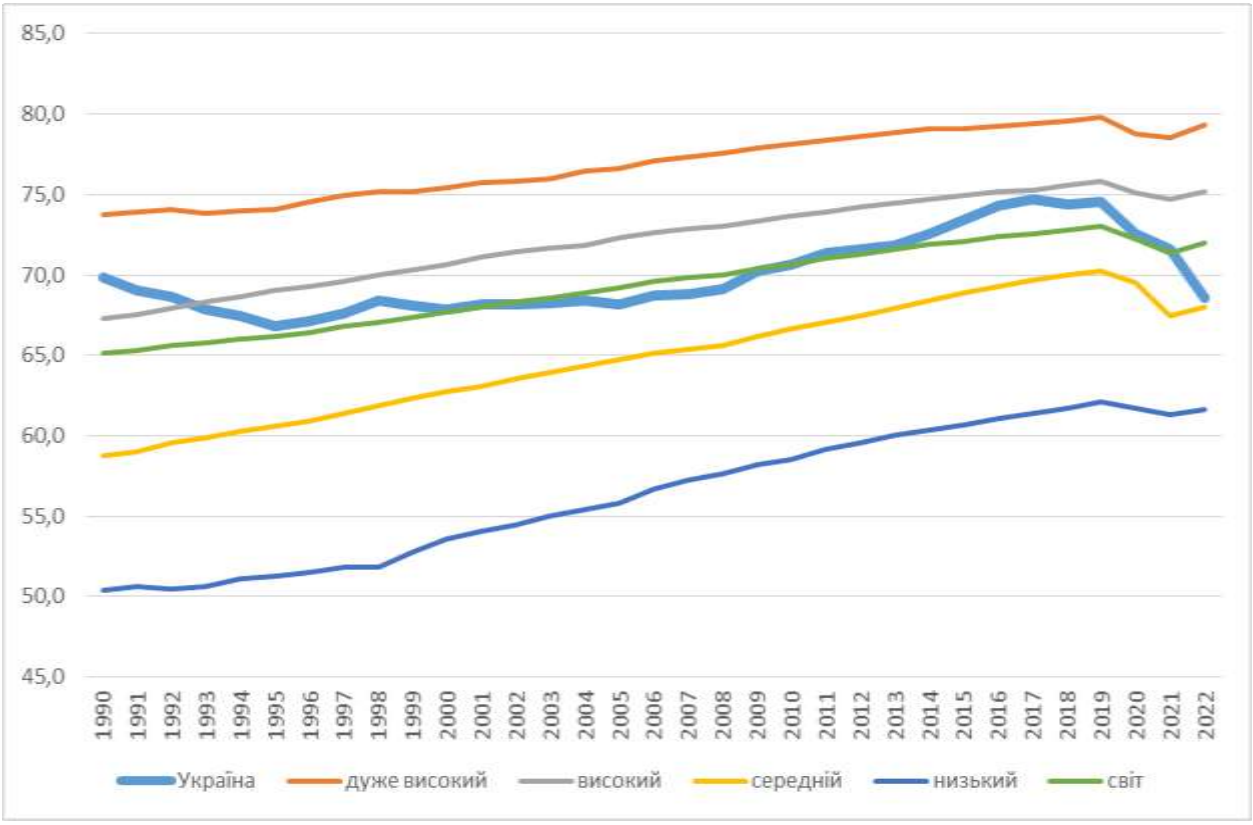

Рис. 2.5. Середня очікувана тривалість життя при народженні у світі та за групами країн за рівнем людського розвитку, років

Якщо розглядати міжнародні порівняння, то Україна відставала за кількома показниками, пов'язаними з охороною здоров'я. 2020 року країна мала один з найнижчих показників очікуваної тривалості життя при народженні для чоловіків (66 років) і суттєвий розрив порівняно з жінками (76 років). Поширеність СНІДу та туберкульозу також була однією з найвищих у Східній Європі, переважно через вживання наркотиків. Як і в інших країнах світу, пандемія COVID-19 створила додатковий тиск на національну систему охорони здоров'я через виснаження медичних працівників та нестачу основних медичних засобів.

На додаток до цих більш системних викликів, конфлікт на сході України призвів до численних жертв серед цивільного населення та військових, переважно у 2014 році. У період з 2014 по 2022 рік було зафіксовано 3 404 жертви серед цивільного населення та від 7 000 до 9 000 поранених. Конфлікт також призвів до руйнування або пошкодження медичних закладів

та обладнання в цих областях, у деяких випадках змусивши лікарів покинути райони, що постраждали від конфлікту, і залишивши прогалини в медичному охопленні для решти жителів. За оцінками ОГП 2022 року, у Донецькій та Луганській областях 1,5 мільйона людей потребували медичної допомоги (з них 31% — люди віком понад 60 років). Спалах COVID-19 2021 року створив ще більший тиск на медичні служби в цих регіонах86. Особливо гострою була ситуація для людей похилого віку та осіб з інвалідністю, які мешкають поблизу лінії зіткнення та мають значно нижчий рівень доступу до медичних послуг.

Найбільш помітним впливом повномасштабної війни на людей стало зростання кількості жертв серед населення. За даними УВКПЛ, які лише частково враховують втрати, пов’язані з війною, з 24 лютого 2022 року до кінця 2022 року було вбито або поранено 20 271 цивільну особу (порівняно з 10404-12404 осіб з 2014 по 2021 рік), втрати ж серед військових не оприлюднюються. Поява тисяч поранених, які, як правило, потребують тривалої фізичної реабілітації, мали наслідки для систем охорони здоров’я та соціального захисту. Війна вплинула на надання медичних послуг і доступ до них в Україні двома основними шляхами. По-перше, через тиск на медичні заклади та персонал. По-друге, через обмеженість економічних ресурсів, спричинену інфляцією та втратою засобів існування. У перший рік війни внаслідок обстрілів було пошкоджено або зруйновано 1 574 медичні заклади, більшість з яких розташовані у південно-східному та північному макрорегіонах. Станом на лютий 2023 року кожна десята лікарня в Україні зазнала прямих пошкоджень від обстрілів.

2.3. Рівень освіченості як індикатор людського розвитку

Що стосується освітніх показників, то за відсутності чітких мірил якості освіти, дані про кількість дітей та молоді, охоплених навчанням, та рівень грамотності населення забезпечують сприятливу позицію України на

глобальному рівні, більш того, – значення цих показників стабільно зростають.

За оцінками Світового банку, Україна має конкурентну перевагу у вигляді потужної системи освіти, що є рушієм економічного та соціального розвитку держави, але частка людського капіталу в національному багатстві залишається невеликою. За час незалежності Україні вдалося зберегти значну частину своїх переваг у сфері освіти, що сприяє досягненню учнями та студентами високих результатів у навчанні та розвитку людського капіталу.

Показник освіченості також важливий не лише сам по собі. Цей вимір людського розвитку відображає можливості людей набувати знань і здібностей для повноправної та багатогранної участі в житті сучасного суспільства та суттєвого і значимого особистого внеску в це життя. В сучасних умовах цінність освіченості особливо висока і дедалі зростає мірою розвитку науково-технічної революції та інтелектуалізації праці. Особливістю цього показника є те, що він складається з двох компонентів:

- середня тривалість навчання – середня кількість років навчання, людей віком 25 років і старше, перерахована з показника освітнього рівня населення з урахуванням офіційної тривалості кожного рівня освіти;

- очікувана тривалість навчання — кількість років освіти, яку, як очікується, може отримати дитина, яка досягла офіційно встановленого шкільного віку, якщо протягом її життя збережуться переважні тенденції у сфері вікових показників охоплення населення освітою (табл. 2.2).

Збереження традицій освіченості навіть в умовах економічної кризи та трансформації системи освіти забезпечують відносно сприятливе становище України у цій сфері. Хоча відвідування школи в Україні є безкоштовним і обов’язковим для дітей віком від 5 до 17 років, до повномасштабного вторгнення рівень охоплення навчанням був значно нижчим за 100 відсотків. До повномасштабного вторгнення головною проблемою в освітньому секторі часто називали якість освіти.

Таблиця 2.2

Динаміка очікуваної тривалості навчання та середньої тривалості навчання в Україні, років

Рік	Середня кількість років навчання за все життя людей віком 25 років і старше, років	Очікувана кількість років навчання
1990	12,6	9,3
1995	12,0	10,2
2000	12,8	10,8
2005	14,5	11,3
2010	15,1	11,5
2015	13,8	11,2
2020	13,6	11,1
2021	13,3	11,1
2022	13,3	11,1

Незважаючи на те, що державні та приватні витрати на освіту як частка ВВП в Україні вищі, ніж у Великій Британії, Південній Кореї чи США (державні витрати на освіту становили 6% ВВП у 2018 році), часто наголошувалося на неефективності сектору. Однак, незважаючи на наявність високоосвіченої робочої сили в Україні, на людський капітал припадає лише 34 відсотки національного багатства (середній показник у державах Європи та Центральної Азії – 62 відсотки), а продуктивність праці становить лише 22 відсотки продуктивності праці у державах Європейського Союзу. Це свідчить про те, що навички, яких потребує сучасний ринок праці, відрізняються від тих, що формує система освіти, а необхідні трансформації в освітньому секторі відбуваються повільно. Це відображається на результатах українських студентів у міжнародних рейтингах. За даними Програми ОЕСР з міжнародного оцінювання учнів 2018 року, 15-річні учні в Україні отримали нижчі результати, ніж середній показник ОЕСР, з читання, математики та природничих наук. Перехід до онлайн навчання через

пандемію COVID-19 також спричинив погіршення якості освіти в Україні в роки, що передували війні.

Через війну та пошкодження навчальних закладів освітній процес було перервано, хоча рівень охоплення дітей навчанням залишався досить стабільним. Станом на лютий 2023 року було пошкоджено 2 638 і зруйновано 437 навчальних закладів, переважно в південно-східному та північному макрорегіонах (див. рис. 2.6).

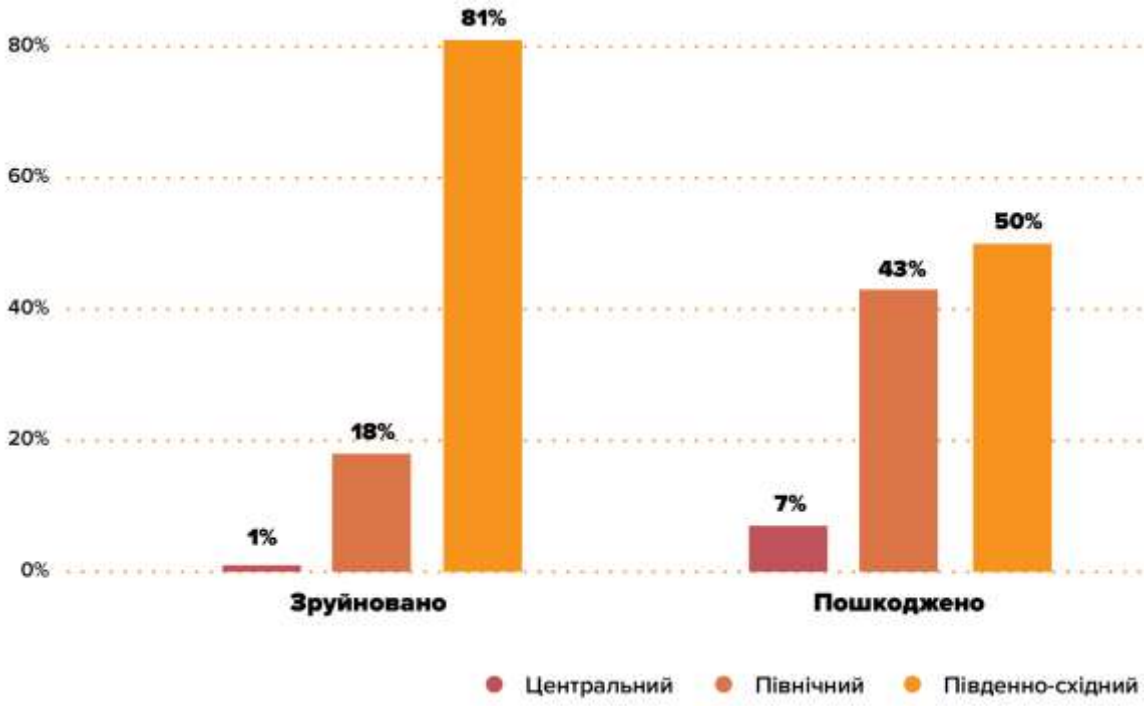

Рис. 2.6. Зафіксовані пошкодження закладів освіти станом на лютий 2023 року, за макрорегіонами

У той час як війна призвела до виїзду 2 мільйонів дітей з України, переміщення всередині країни як учнів, так і вчителів також стало джерелом стресу для освітнього сектору з лютого 2022 року. Попередні результати оцінювання освіти показали, що 77% вчителів та від 41 до 60% учнів у Донецькій та Херсонській областях були переміщені з лютого 2022 року.

З моменту повномасштабного вторгнення навчання переважно проводилося онлайн або в гібридних формах. Це обмежило можливості учнів взаємодіяти зі своїми однокласниками та вчителями, що вплинуло на якість освіти та, найімовірніше, на психічне здоров’я підлітків.

Основною стратегією адаптації системи освіти до труднощів на інституційному рівні став перехід на онлайн-навчання в третині шкіл країни. Проте не всі учасники мають доступ до освітнього матеріалу через руйнування енергетичної системи, поганий інтернет-зв’язок та наявність необхідного технічного обладнання. Можна констатувати, що загальна якість дистанційної освіти не набула того рівня, щоб забезпечувати зростання показників людського розвитку. На сьогодні необхідно об’єднати зусилля на всіх рівнях – держава, університет, індустрія і якомога більше тримати курс на доступності освіти, її якості, та продовжувати інвестиції. Майбутнє України – в її освічених громадянах, і тільки вони забезпечать як найшвидше відновлення економіки та піднімуть країну в світових рейтингах. Хоча багато шкіл почали відновлювати очне навчання, вони мають бути обладнані бомбосховищами, що призвело до змішаних підходів до викладання, включаючи очне, онлайн або змішане, залежно від місцевої ситуації з безпекою. Під час оцінювання, проведеного в Запорізькій, Донецькій, Миколаївській та Херсонській областях у лютому 2023 року, опитані вчителі часто згадували про скасування занять протягом останнього місяця (64% респондентів) та про те, що не змогли охопити весь навчальний план (33% респондентів).

2.4. Матеріальний добробут як вимір людського розвитку

Матеріальний добробут, на зростання якого були орієнтовані попередні концепції розвитку і який часто ще продовжує трактуватися як найважливіша цінність, дійсно має дуже важливе значення в житті людини. Характерно, що значення зростання ВВП (як і інших суто економічних параметрів розвитку) і в громадській думці, і в національній політиці є тим більшим, чим біднішим є власне суспільство і його громадяни. Високий економічний рівень розвитку не є обов'язковою передумовою демократії, рівності чоловіків і жінок,

збереження та розвитку культурної спадщини. Сам по собі він ще не гарантує правопорядку та соціальної злагоди.

Пріоритети людського розвитку протидіють невтримній гонці за зростанням виробництва ВВП і споживання, сприяють становленню поміркованого відношення до природи, збереженню та відновленню навколишнього середовища. Людський розвиток, який має на меті забезпечення достойного життя для всіх людей, сприяє подоланню бідності, а отже, зниженню нерівності, становленню і розвитку демократії, збереженню соціальної та політичної стабільності в суспільстві.

Головний принцип, на базі якого вирішується протиріччя між максимізацією багатства і людським розвитком, формулюється таким чином: "Національне багатство може розширювати можливості вибору для людей. Цього, однак, може і не відбутися. Визначальним тут є не саме по собі багатство, а те, як його використовують різні країни. І доки суспільство не зрозуміє, що основне його багатство - це люди, надмірна стурбованість виробництвом матеріальних благ затулятиме кінцеві цілі збагачення життя людей” . Поточний рівень доходів не гарантує майбутнього процвітання, але якщо отриманий доход достатньо інвестується в людський розвиток, економічні показники в майбутньому істотно перевищуватимуть поточний рівень [9].

Показник матеріального рівня життя має відображати можливості доступу людей до матеріальних ресурсів, необхідних для гідного існування, включаючи ведення здорового способу життя, забезпечення територіальної і соціальної мобільності, обмін інформацією і участь в житті суспільства. Цей вимір, безумовно, є найскладнішим для оцінки і трактування людського розвитку.

ПРООН підкреслює, що матеріальний стандарт життя лише відкривають для людини можливості, однак не визначають використання цих можливостей. Тобто, це засіб, що розширює можливості вибору, але не сам вибір. Матеріальний рівень життя при розрахунку ІЛР характеризується

скоригованим реальним (розрахованим за паритетом купівельної спроможності національної валюти) валовим національним доходом (ВНД) на душу населення. Валовий національний дохід (ВНД) на душу населення – це сукупний дохід економіки, отриманий у ході виробництва та володіння факторами виробництва, мінус плата за користування факторами виробництва, що належать решті світу, конвертований у міжнародні долари з використанням коефіцієнтів паритету купівельної спроможності (ПКС) та поділений на чисельність населення станом на середину року. В цьому випадку більше, ніж стосовно інших вимірів людського розвитку, вибір числового показника визначався наявністю зручних і співставних статистичних даних для практично всіх країн, а не обґрунтованістю його як міри людського розвитку, однак знайти більш обґрунтований показник поки що не вдається. Динаміку валового національного доходу (ВНД) на душу населення за паритетом купівельної спроможності рівня 2017 рокунаведено на рис. 2.7.

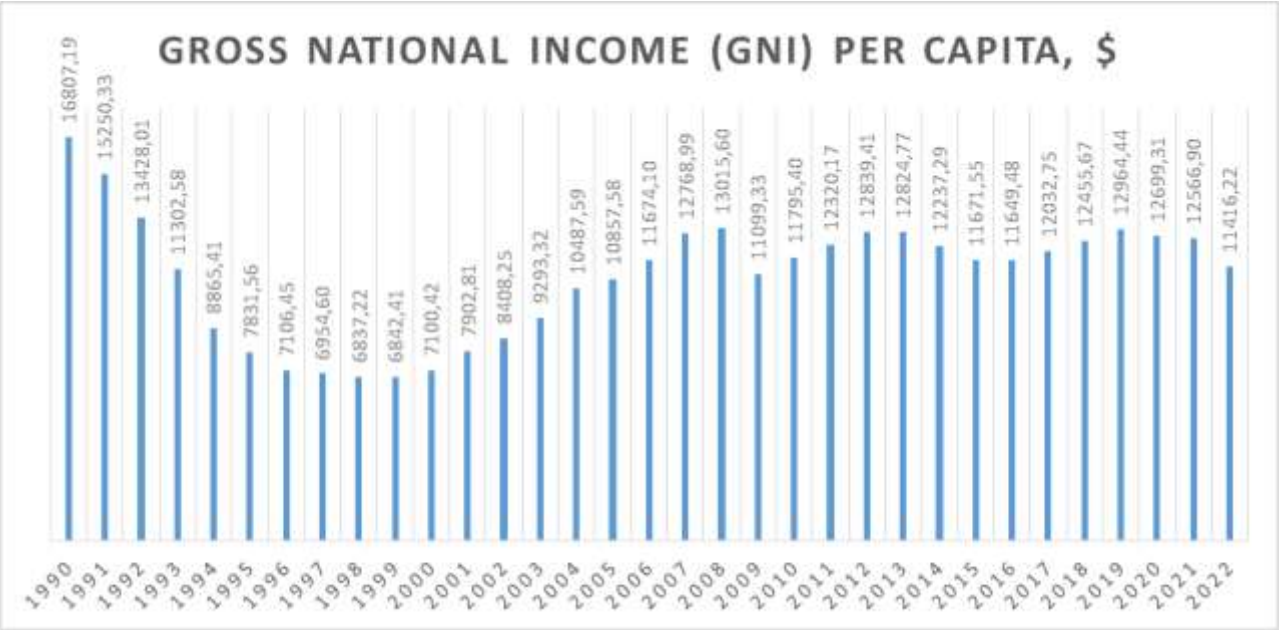

Рис. 2.7. Динаміка валового національного доходу (ВНД) на душу населення за паритетом купівельної спроможності рівня 2017 року, доларів США

Аналізуючи динаміку валового національного доходу (ВНД) на душу населення необхідно підкреслити, що на початку ринкової трансформації у 1990 р. рівень даного показника для України – 16807,19 дол. США, був значно вищим як відносно середньосвітового значення 9628,79 дол. США так і відносно країн з високим рівнем людського розвитку 4336,04 дол. США.

Отримавши незалежність, Україна мала всі необхідні ресурси для розвитку економіки: значний природно-ресурсний потенціал (запаси палива, металевих руд, чорноземи, водні і рекреаційні ресурси), традиції освіти і культури, працьовитості і креативності, високий рівень освіти та кваліфікації економічно активного населення, розгалужену промисловість, розвинену транспортну інфраструктуру. Проте модель стрімкої ринкової трансформації по радикальному типу виявилася для українців суцільним випробуванням масовим безробіттям, низькою ціною праці, безгрошів'ям, тінізацією, зростанням обсягу та частки комунальних виплат із дуже низьких доходів (зарплат, пенсій, стипендій) тощо. Це зумовило стрімке падіння валового національного доходу (ВНД) на душу населення. Вихід України з кризового становища починається лише з 2000 р.

З початку 2000-х років Україна демонструвала відносно стійке економічне зростання, що сприяло покращенню соціальної ситуації в країні та справило позитивний вплив на досягнення Цілей Розвитку тисячоліття (ЦРт). У середньому темп приросту ВВП протягом 2000–2007 років становив близько 7,5%. За цей період ВВП України збільшився майже на 80%, а продуктивність праці – майже на 70%. Водночас позитивний економічний та соціальний поступ відбувався за умов формування в Україні сировинно орієнтованої експортної моделі розвитку, яка спиралася на конкурентні переваги, що виникали значною мірою завдяки дешевизні енергетичних і трудових ресурсів. Це створювало певну ілюзію конкурентоспроможності національної економіки й успішності відповідної моделі конкуренції, зумовлюючи зволікання з подоланням ключових системних диспропорцій та здійсненням структурних перетворень. Відсутність адекватної позиції у

міжнародному розподілі праці посилювала залежність України від коливань міжнародної економічної кон'юнктури. Нераціональна структура експорту (переважно сировинного характеру та з низькою часткою доданої вартості) негативно впливала на динаміку економічного зростання. Відсутність послідовної політики щодо опанування сучасних чинників конкурентоспроможності зумовила жорстку реакцію економіки України на світову фінансову кризу 2008–2009 років і рекордну за показниками глибину провалу першої хвилі кризи у 2009 році. Відновлення зростання з 2010 року відбулося, передусім, під впливом пожвавлення на зовнішніх ринках. У 2010 році експорт товарів з України зріс на 29,6% (за даними Держстату), в тому числі за рахунок цінового фактора – на 26,0%, що було забезпечено післякризовим відновленням світової економіки. так, найвищу позитивну динаміку в промисловості продемонстрували машинобудування, хімічна та нафтохімічна промисловість і металургія. Водночас відновлення зростання не супроводжувалося позитивними зрушеннями у структурі виробництва, про що свідчило продовження інвестиційної кризи. таким чином, у економічній ситуації в Україні переважали тенденції до відновлення основних рис докризової економічної моделі, якій були притаманні високий рівень відкритості національної економіки та вразливість до коливань кон'юнктури міжнародних ринків. Україна постала перед необхідністю зміни ідеології економічного зростання. Сировинна експортоорієнтована, «староіндустріальна» модель економіки дедалі більше давала збої через нестабільність і фактичне згортання зовнішніх ринків. Уповільнення темпів зростання світової економіки спричинило звуження попиту на світових ринках і негативно вплинуло на експортоорієнтовані галузі промисловості України. У період з 2001 по 2021 рік рівень ВВП на особу зріс з 8 243 до 12 944 доларів США, хоча Україна так і не змогла вийти за розміром валового національного доходу (ВНД) на душу населення на рівень 1990 р. і він залишався найнижчим у Європі.

Втрати яких зазнала вітчизняна економічна система Україна внаслідок війни у 2022 р. розмір валового національного доходу (ВНД) на душу населення в Україні упав до 11416,22 дол. США, поступаючись при цьому не лише середньосвітовому значенню даного показника – 17254, 43 дол. США, але й середньому значенню для групи країн із високим рівнем людського розвитку - 15484, 40 дол. США. Війна вплинула на економіку через руйнування виробничих активів та падіння попиту, внаслідок чого більшість домогосподарств не змогли задовольнити свої базові потреби через недостатній рівень доходів.

Наслідки війни, невизначеність напрямів розвитку та несприятлива зовнішньоекономічна кон’юнктура стали основними чинниками економічного спаду та зменшення обсягів виробництва. Наразі необхідним є розв’язання проблем, що гальмують економічне зростання в Україні, та створення системи «драйверів» прискорення економічного розвитку й забезпечення змін у його якості.

РОЗДІЛ 3
ПРІОРИТЕТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Загальновизнано, що розвиток людини як особистості, розширення її можливостей та потреб, перетворення її на повноцінного економічного суб'єкта має бути пріоритетом будь-якої влади, яка опікується майбутнім власної країни. Україна, як і інші країни-члени ООН, приєдналася до глобального процесу забезпечення сталого розвитку. У вересні 2015 року в рамках 70-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН у Нью-Йорку відбувся Саміт ООН зі сталого розвитку та прийняття Порядку денного розвитку після 2015 року, на якому було затверджено нові орієнтири розвитку. Підсумковим документом Саміту «Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року» було затверджено 17 Цілей Сталого Розвитку (ЦСР) та 169 завдань [39].

Для встановлення стратегічних рамок національного розвитку України на період до 2030 року на засадах принципу «Нікого не залишити осторонь» було започатковано інклюзивний процес адаптації ЦСР. Кожну глобальну ціль було розглянуто з урахуванням специфіки національного розвитку.

Підтримуючи проголошені резолюцією Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 25 вересня 2015 року № 70/1 глобальні цілі сталого розвитку до 2030 року та результати їх адаптації з урахуванням специфіки розвитку України, викладені у Національній доповіді "Цілі сталого розвитку: Україна" [40], Указом Президента України передбачено забезпечувати дотримання Цілей сталого розвитку України на період до 2030 року:

1) подолання бідності;

2) подолання голоду, досягнення продовольчої безпеки, поліпшення харчування і сприяння сталому розвитку сільського господарства;

3) забезпечення здорового способу життя та сприяння благополуччю для

всіх у будь-якому віці;

4) забезпечення всеохоплюючої і справедливої якісної освіти та заохочення можливості навчання впродовж усього життя для всіх;

5) забезпечення гендерної рівності, розширення прав і можливостей усіх жінок та дівчат;

6) забезпечення доступності та сталого управління водними ресурсами та санітарією;

7) забезпечення доступу до недорогих, надійних, стійких і сучасних джерел енергії для всіх;

8) сприяння поступальному, всеохоплюючому та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх;

9) створення стійкої інфраструктури, сприяння всеохоплюючій і сталій індустріалізації та інноваціям;

10) скорочення нерівності;

11) забезпечення відкритості, безпеки, життєстійкості й екологічної стійкості міст, інших населених пунктів;

12) забезпечення переходу до раціональних моделей споживання і виробництва;

13) вжиття невідкладних заходів щодо боротьби зі зміною клімату та її наслідками;

14) збереження та раціональне використання океанів, морів і морських ресурсів в інтересах сталого розвитку;

15) захист та відновлення екосистем суші та сприяння їх раціональному використанню, раціональне лісокористування, боротьба з опустелюванням, припинення і повернення назад (розвертання) процесу деградації земель та зупинка процесу втрати біорізноманіття;

16) сприяння побудові миролюбного і відкритого суспільства в інтересах сталого розвитку, забезпечення доступу до правосуддя для всіх і створення ефективних, підзвітних та заснованих на широкій участі інституцій на всіх рівнях;

17) зміцнення засобів здійснення й активізація роботи в рамках глобального партнерства в інтересах сталого розвитку [40].

У сучасних умовах питання людського розвитку є надзвичайно актуальним, оскільки прогрес людського розвитку демонструє нарощування можливостей людини через підвищення її потенціалу для реалізації в усіх сферах життєдіяльності.

Актуальність питання розвитку людського капіталу усвідомлює українська влада, зокрема в Україні ухвалена та діє Стратегія людського розвитку, затверджена Указом Президента України від 2 червня 2021 р. № 225/2021 (далі – Стратегія) [42]. Вона передбачає п’ять стратегічних цілей, кожну з яких додатково конкретизує низка оперативних цілей:

- Стратегічна ціль 1. Поліпшення медико-демографічної ситуації в Україні.
- Стратегічна ціль 2. Розбудова освіченого, доброчесного, інклюзивного та інноваційного суспільства, у якому кожен громадянин має рівні можливості для навчання та розвитку, а наука є складником економічного зростання.
- Стратегічна ціль 3. Формування всебічно розвиненої людини, патріота України, сприяння духовному розвиткові та створення можливостей для творчого самовираження і самореалізації в культурному та спортивному напрямі.
- Стратегічна ціль 4. Підвищення рівня життя, активізація зайнятості та забезпечення соціальної підтримки населення.
- Стратегічна ціль 5. Забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у всіх сферах життя суспільства та впровадження найліпших європейських стандартів гендерної рівності.

В умовах повномасштабної війни очевидною є потреба істотного коригування Стратегії, терміном виконання якої було визначено 2025 р. Зміни в Стратегії та відповідний план заходів щодо її реалізації на 2024–

2025 рр. мають базуватися на пріоритетах, що спрямовані на подолання негативних наслідків, спричинених війною.

Одним з таких системних наслідків є значна втрата людських ресурсів країни через вимушену міграцію біженців війни.

За оцінками Центру економічної стратегії, на кінець червня 2023 р. за кордоном через війну перебували 5,6–6,7 млн українців. Це на 0,3–0,5 млн більше, ніж на початку року. Насамперед біженці війни – це жінки (найбільшою є частка жінок віком 35–49 років – 18 %) та діти.

Згідно з опитуванням «Info Sapiens» на замовлення ЦЕС, переважно українці (63 %), які перебувають за кордоном, планують повернутися до України. Проте немає впевненості, що всі вони насправді так і зроблять. Передусім що довше триватиме війна, то більше людей адаптуються до життя в чужій країні. Крім цього, деякі українці (6,8 %) вважають, що перспективи для їхніх дітей є ліпшими за кордоном

За розрахунками експертів, річні втрати української економіки від неповернення біженців становитимуть від 2,6 % до 7,7 % довоєнного ВВП. Це зумовлює нагальну потребу врахувати в Стратегії міграційний аспект.

Зважаючи на сказане, Стратегію треба доповнити новою стратегічною ціллю – забезпечення повернення українців на батьківщину. Її досягнення має відбуватися через реалізацію розглянутих далі оперативних цілей, які належать до соціально-гуманітарного виміру. Економічний аспект сприяння поверненню біженців війни (забезпечення житлом, працевлаштування, доступ до підприємництва тощо) має бути інтегрований до інших цілей Стратегії.

Оперативна ціль 1. Налагодження взаємодії з урядами країн-реципієнтів щодо розроблення планів репатріації українських біженців війни. Варто переконати європейських партнерів, що повернення біженців після досягнення миру – це ще один вид допомоги Україні. Що більше людей повернеться, то швидше зростатиме економіка, меншими будуть потреби в донорських коштах на відбудову України.

Така комунікація прискорить процеси репатріації біженців війни, коли Україна буде в змозі забезпечити достатній рівень безпеки. Як засвідчує міжнародний досвід, спектр дій країн-реципієнтів для повернення біженців війни до країн їхнього походження може бути досить широким: від застосування фінансових стимулів – до механізму примусової депортації. Комунікація з країнами-реципієнтами щодо вироблення планомірних спільних механізмів сприятиме відбору тих, що матимуть більш м'яку дію.

Оперативна ціль 2. Якісна інформаційно-консультаційна підтримка процесу повернення біженців. Міжнародний досвід свідчить, що мігранти мають отримати якісну інформаційно-консультаційну підтримку в ключових сферах: безпека, доступ до роботи й підприємництва, можливість навчатися й розвиватися, гарантії забезпечення житлом.

Водночас у процесі реалізації Стратегії варто дотримуватися такого принципу: репатріанти не мають отримати якихось виняткових чи пільгових умов (крім тимчасового житла в разі втрати чи недоступності власного) порівняно з іншими громадянами країни. Політика реінтеграції повинна зробити легкодоступними для мігрантів наявні інструменти, які поширені на всіх громадян: іпотечні кредити, соціальне житло, мікрофінансування бізнесу, послуги у сферах освіти та охорони здоров'я. Виняткове право біженців війни має полягати в отриманні консультаційних послуг та організаційної підтримки в процесі подання заявок на відповідні програми[43].

Оперативна ціль 3. Заохочення налагодження та підтримання зв'язків з мігрантами на всіх (у тому числі – особистому) рівнях. Експерти вважають, що: «за Україну грає один важливий фактор. Туга за рідними, друзями й домом є найбільшою складністю на новому місці. Згідно з даними дослідження, понад 70 % респондентів виділили цей пункт серед інших. Отже, влада повинна не втрачати зв'язок із цими людьми»[44].

Відповідно, уряд повинен зробити все, щоб налагодити формальні – через Міністерство закордонних справ, посольства, консульства, державні

структури – і неформальні контакти з тими, хто виїхав. Наприклад, надавати їм інформацію про можливості повернення, співпраці з українськими бізнесами, науковими, навчальними, культурними, іншими інституціями[45]. Однокласникам, учителям, сусідам, колегам по роботі та ін. належить величезна роль в інформуванні мігрантів щодо подій і настроїв в Україні та конкретних регіонах їхнього проживання. Такий двосторонній зв'язок часто відіграє вирішальну роль у процесі прийняття біженцями війни рішення повернутися.

Досягненню оперативної цілі сприятиме запровадження онлайн-освіти та інформування для всіх категорій (не тільки дітей). Вагомим чинником є збереження та розвиток засобів підтримання соціально-трудових зв'язків[46].

Ці заходи не лише допоможуть забезпечити належну інформованість щодо можливостей та перспектив повернення, а й створять платформу для обміну досвідом і побудови спільноти біженців війни, а також проінформують українців, які перебувають за кордоном, про юридичні аспекти співпраці з українськими суб'єктами (віддалена робота, навчання, отримання консультацій, участь у громадській діяльності тощо). Разом з тим важливо, щоб ці заходи були справді ефективними в побудові зв'язків між українською діаспорою та Україною. Тому важливо випробовувати різні формати заходів і залишати лише ті, які є найефективнішими[48].

Оперативна ціль 4. Адаптація навчального процесу в середній та вищій школах до потреб поверненців. Можливість отримання дітьми та юнаками за безпечних умов доступної та якісної освіти в Україні є, серед іншого, важливим чинником, що значною мірою впливає на рішення українців повернутися на батьківщину. Нові освітні програми дистанційного навчання для українських дітей, які перебувають за кордоном, позитивно позначаться на збереженні їхніх зв'язків з вітчизняною освітою. Використання програм допоможе уникнути подвійного навантаження й сприятиме збереженню культурної та мовної ідентичності[49].

Треба оцінити можливість зарахувати школярам-поверненцям вивчені ними предмети за кордоном та поновити їх у школах без додаткових іспитів. Це дасть змогу дітям і далі навчатися без затримок і стресу, забезпечуючи безперервний освітній процес[50].

Доцільно також розглянути можливість спрощення вступу українських випускників іноземних шкіл до українських вищих навчальних закладів. Багато українських школярів, які виїхали за кордон, закінчать середню освіту там, тож не матимуть українських документів про повну загальну середню освіту. Для того, щоб стимулювати повернення цих людей до України, доцільно спростити процес визнання документів про загальну середню освіту країн ЄС в Україні, надати можливість таким учням вступати до українських вишів на основі закордонних документів про повну загальну середню освіту країни, у якій вони перебували під час війни. Треба, щоб ці абітурієнти мали рівну з випускниками українських шкіл можливість вступати на бюджетні відділення та претендувати на стипендію[51].

Оперативна ціль 5. Створення сприятливого психологічного клімату стосовно поверненців усередині України. Несприятливий психологічний клімат, нетолерантність, побоювання негативного ставлення до тих, хто виїхав, з боку тих, хто залишився – одна з причин, яка може стати на заваді поверненню біженців війни. Поки що така тенденція подекуди виявляється лише в соціальних мережах. Певну частину з тих, хто залишився (переживаючи проблеми війни), дратують повідомлення з життя українців за кордоном[52-53].

У цьому контексті доцільним убачаємо розроблення державних просвітницько-інформаційних програм, спрямованих на: подолання негативного ставлення до тих, хто вимушено залишив Україну на законних підставах; висвітлення перспектив та популяризацію планів відновлення України, важливості єднання, згуртованості українців.

Аби процес повернення був стійким, а в українців не виникало мотивів для повторної еміграції, украй важливо провадити ефективну політику їх

реінтеграції. Експерти Міжнародної організації з питань міграції ототожнюють стійке повернення мігрантів та їх успішну реінтеграцію в країні походження.

Реалізація Стратегії потребуватиме спільних зусиль усіх гілок влади на національному та місцевому рівнях. Провідна роль має належати державі за активної участі бізнесу та організацій громадянського самоврядування. Водночас завдання реінтеграції поширюються на економічні, соціальні й психологічні аспекти повернення вимушених мігрантів до життя на батьківщині.

Таким чином, наведені аргументи підтверджують серйозний негативний вплив війни на людський розвиток і наголошують на необхідності комплексної підтримки для відновлення постраждалих секторів суспільства.

Забезпечення людського розвитку в умовах війни є надзвичайно складним, але надзвичайно важливим завданням. Незважаючи на всі виклики, зосередження на підтримці базових потреб, економічної стійкості, психологічної допомоги та розвитку громадянського суспільства є ключем до відновлення країни. Створення стратегії для довгострокового розвитку дозволить Україні зберегти й розвинути людський потенціал, заклавши основу для стабільного та процвітаючого майбутнього. В умовах кризи кожен крок у підтримці людського розвитку наближає суспільство до побудови сильної, згуртованої й готової до нових викликів держави.

У таблиці 3.1 наведені пропоновані заходи, реалізація яких дає змогу забезпечити людський розвиток в умовах війни в Україні, включаючи пропозиції щодо органів, які можуть їх здійснювати саме у аспекті "підтримки" такого розвитку як первинної крапки відліку такого розвитку на майбутній період відновлення.

Таблиця 3.1

Заходи забезпечення людського розвитку в умовах війни в Україні

Сфера та заходи	Опис заходу	Приблизні витрати та можливі джерела фінансування
Освіта		
Дистанційне навчання та онлайн-платформи	Забезпечення доступу до якісної освіти через онлайн-платформи для дітей у прифронтових зонах та ВПО	1-2 млрд грн на забезпечення онлайн-освіти та освітніх центрів (Державний бюджет, донорські гранти, фонди ЮНІСЕФ)
Освітні центри для ВПО	Створення освітніх хабів для дітей-переселенців у безпечних областях для підтримки навчання і соціальної адаптації	
Охорона здоров'я		
Мобільні медичні бригади	Організація мобільних клінік для надання медичної допомоги в прифронтових і важкодоступних зонах	3-4 млрд грн на мобільні бригади та реабілітаційні програми (ВООЗ, державні фонди, гуманітарна допомога, програми підтримки від ЄС)
Психологічна підтримка та реабілітація	Програми підтримки психічного здоров'я, реабілітаційні центри для ветеранів, ВПО та населення, що зазнало травм	
Економічний розвиток		
Підтримка малого бізнесу	Фінансування, гранти та податкові пільги для малих підприємств у безпечних регіонах для створення робочих місць	2-3 млрд грн на гранти та перепідготовку працівників (Світовий банк, МВФ, підтримка від ЄС, українські банки з державною підтримкою)
Перепідготовка працівників	Програми перепідготовки для внутрішньо переміщених осіб і військових для адаптації до цивільного ринку праці	
Соціальний захист		
Підтримка ВПО та соціальна інтеграція	Забезпечення житлом, програмами соціальної адаптації та допомоги для ВПО для сприяння їхній інтеграції в нових громадах	1-1,5 млрд грн на житлову підтримку та соціальну інтеграцію (Державний бюджет, програми ООН, місцеві бюджети)
Розвиток волонтерських ініціатив	Створення умов для підтримки волонтерських ініціатив: надання ресурсів та забезпечення безпеки	
Інфраструктура та екологія		
Відбудова житла та інфраструктури	Програми швидкої відбудови житла, доріг, комунікацій та критичної інфраструктури на постраждалих територіях	5-7 млрд грн на відбудову та відновлення довкілля (Фінансування від міжнародних фінансових установ, ЄБРР, «Фонд відновлення України», екологічні гранти)
Зменшення шкоди навколишньому середовищу	Очищення забруднених територій, заходи з відновлення грунтів, лісів та водних ресурсів у районах бойових дій	

Таким чином, війна призводить до складних та довготривалих наслідків, що унеможливлюють або серйозно обмежують людський розвиток як на індивідуальному, так і на суспільному рівнях. Це вимагає від держави та міжнародного співтовариства стратегічної підтримки для відновлення умов, які дозволять відновити людський потенціал, зруйнований війною.

ВИСНОВКИ

За показником індексу людського розвитку, який відображає узагальнені характеристики людського потенціалу з урахуванням здоров'я, доступу до знань, тривалості і рівня життя населення, Україна посіла 100-ту позицію серед 193 держав і території, які представлено в Доповіді про стан людського розвитку за 2022 рік Програми розвитку ООН. З одного боку, це означає належність України до держав із високим рівнем людського розвитку (індекс людського розвитку – 0,734), Водночас в Україні гостро відчувається негативний вплив зниження рівня людського розвитку, оскільки цей показник у 2022 р. під впливом пандемії та повномасштабної військової агресії росії опустився до найнижчого рівня з 2004 року.

Показник очікуваної тривалості життя при народженні, який в Україні був найнижчим серед країн Європи, протягом 2020-2022 років внаслідок пандемії коронавірусу та війни знизився із 74,5 до 68,6 років.

Перевагою України традиційно вважалась висока освіченість громадян, що засвідчувала високий потенціал людського розвитку, повноцінна реалізація якого потребує створення сприятливих умов з боку держави. Пандемія COVID-19 та наступна війна спричинила суттєве погіршення якості освіти в Україні та призвела до значних освітніх втрат.

Позиція України за значенням індексу людського розвитку у світовому рейтингу суттєво знизилася знижувалася із 47-го місця в 1991 році до 75-го у 2000, 77-го у 2021 та 100-го у 2022 році. Негативні темпи людського розвитку до 2020-х років були зумовлені насамперед низьким рівнем валового національного доходу в розрахунку на душу населення, за яким Україна значно поступалася державам із високим рівнем людського розвитку, в подальшому негативну динаміку людського розвитку посилила пандемія та війна.

Суттєвий вплив на соціально-економічну ситуацію в державі в цілому та її регіонах протягом останніх років чинять такі виклики, як збройна агресія

російської федерації проти України і тимчасова окупація частини її території, демографічна криза, епідемічна ситуація, пов'язана з COVID-19, та проблеми у сфері медицини, освіти, науки, культури, фізичної культури і спорту, соціальної підтримки громадян.

З огляду на потреби людського розвитку завданням держави повинно бути формування такого економічного та соціального порядку, який буде підґрунтям для реалізації свободи особистості та гарантією реалізації права громадян на індивідуальний розвиток, індивідуальну відповідальність і соціальну захищеність.

З цією метою розроблено Стратегію людського розвитку реалізація якої передбачає створення умов для всебічного розвитку людини протягом життя, розширення можливостей реалізації потенціалу і свободи особистості, її громадянської активності заради формування згуртованої спільноти громадян, здатних до активної творчої співучасті у гармонійному, збалансованому та сталому розвитку держави. В умовах повномасштабної війни очевидною є потреба істотного коригування Стратегії та плану заходів щодо її реалізації на 2024–2025 рр., які мають базуватися на пріоритетах, що спрямовані на подолання негативних наслідків, спричинених війною. Незважаючи на всі виклики, зосередження на підтримці базових потреб, економічної стійкості, психологічної допомоги та розвитку громадянського суспільства є ключем до відновлення країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Маркова Н. С., Дем'яненко А. А. Теоретичні аспекти безпеки людського розвитку. *Бізнес Інформ.* 2017. № 10. С. 8–13.

2. Маркова Н. С., Дем'яненко А. А. Взаємозв'язок концепцій людського розвитку та економіки знань: аналітична оцінка. *Економіка і організація управління*. 2016. № 2 (22). С. 230–237.

3. Schultz T. W. Investment in Human Capital // The American Economic Review. 1961. Vol. 51, No.1. pp. 1— 17. URL: https://www.scribd.com/doc/294809909/ Schultz-Investment-in-Human-Capital

4. Becker G. S. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education. 3rd ed. — Chicago: The University of Chicago Press, 412 p.

URL: https://www.nber.org/books-and-chapters/ human-capital-theoretical-and-empirical-analysis-specialreference-education-third-edition

5. Кирлик Н. В. Етапи розвитку людського капіталу підприємств. ULR: http://www.rusnauka.com/ 29_SSN_2013/Economics/10_145996.doc.htm.

6. Антонюк В. П. Головні напрями зміцнення соціально-економічних основ формування людського капіталу в Україні. *Україна: аспекти праці*. 2006. № 2. С. 39–47.

7. Антонюк В. П. Формування та використання людського капіталу в Україні: соціально-економічна оцінка та забезпечення розвитку: монографія / НАН України. Донецьк: Ін-т економіки пром-сті, 2007. 348 с.

8. Шапуров О. О. Людський капітал як фактор економічного зростання. *Держава та регіони*. 2008. № 1. С. 180–184.

9. Декларация о праве на развитие. Принята резолюцией 41/128 Генеральной Ассамблеи от 4 декабря 1986 г. ULR: http://www.un.org/ ru/documents/decl_conv/declarations/right_to_development.shtml

10. Маркова Н. С., Дем'яненко А. А. Взаємозв'язок концепцій людського розвитку та економіки знань: аналітична оцінка. *Економіка і організація управління*: зб. наук. праць. Вінниця: ДонНУ, 2016. № 2 (22). С. 230–237.

11. Коптєва О. О. Безпека людини як концепція міжнародного права. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 6. С. 57–62. ULR: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2014_6_14

12. Walton H. Hamilton. The Institutional Approach to Economic Theory. *American Economic Review*. 1919. № 9 (1), Supplement. P. 309–318.

13. Mahbub ul H. Reflections on Human Development. New York: Oxford University Press, 1995. 277 p. URL: https://ru.scribd.com/document/360838995/Mahbub-Ul-Haq-Reflections-on-Human-Development.

14. Sen A. Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation. — Oxford: Clarendon Press, 1981. DOI: https://doi.org/10.1093/0198284632.001.0001.

15. Sen A. Development as Freedom. — Oxford; New York: Oxford University Press, 1999. — 366 p.

16. Сухорукова М. О., Педь І. В. Прояви глобальної інституціоналізації фіскальної політики у світовій системі господарства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. Вип. 8 (2). С. 94–98.

17. Maddison A. Historical Statistics of the World Economy, 1–2030 AD. Paris: OECD. https://www.rug.nl/ggdc/historicaldevelopment/maddison/original-maddison.

18. Declaration on the granting of independence to colonial countries and peoples : resolution / adopted by the General Assembly ULR: https://digitallibrary.un.org/record/662085

19. Declaration on Social Progress and Development ULR: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-social-progress-and-development

20. Declaration on the Establishment of a New International Economic Order. ULR: https://digitallibrary.un.org/record/218450?v=pdf

21. Declaration on the Use of Scientific and Technological Progress in the Interests of Peace and for the Benefit of Mankind https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-use-scientific-and-technological-progress-interests

22. UNDP. Human Development Report 1990. New York: Oxford University Press, 1990. URL : http://www.hdr.undp.org/en/reports/.

23. UNDP. Human Development Report 2010. The Real Wealth of Nations: Pathways to Human Development. URL:http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/270/hdr_2023_en_complete_reprint.pdf.

24. Дерій Ж. В. Регіональна парадигма якості життя та людського розвитку . *Вісник Чернігівського державного технологічного університету «Проблеми менеджменту та розвитку продуктивних сил регіону»*. 2013. № 4 (70). С. 229–237.

25. Дерій Ж. В. Механізм капіталізації людського потенціалу складові та їх взаємодія. *Економічний простір.* 2013. № 79. С. 69–77. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecpros_2013_79_9.

26. Стрижак О. О. Теоретичні основи людського розвитку. *Вісник Національного технічного університету «ХПІ»*: зб. наук. праць. Темат. вип. «Актуальні проблеми управління та фінансово-господарської діяльності підприємства». Харків: НТУ «ХПІ», 2011. № 15. С. 107–116.

27. Томчук Н. В. Система соціально-економічного забезпечення людського розвитку в умовах трансформаційної економіки: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2009. 20 с.

28. Безтелесна Л. І. Ринкові механізми управління людським розвитком: монографія. Рівне: РВЦ НУВГП, 2006. 310 с.

29. Гриценко О. А. Справедливість як підґрунтя людського розвитку. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2013. № 2. С. 274–276. (Серія «Економічна теорія та право»). ULR: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnyua_ etp_2013_2_31.

30. Економічна енциклопедія: у 3 т. / редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. Київ: Академія, 2000. Т. 2. С. 847.

31. Рудич Л. В. Людський потенціал споживчої кооперації як чинник забезпечення якості життя сільського населення: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.07 / Нац. акад. наук України, Ін-т демографії та соц. досліджень ім. М. В. Птухи. Київ, 2015. 20 с.

32. Яворська Л. М. Особливості розвитку людського капіталу в трансформаційній економіці. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2014. № 2. С. 108–

33. Стефанишин О. В. Людський потенціал ринкової економіки України. *Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України*. 2006. № 16 (1). С. 276–284.

34. Регіональний людський розвиток. *Статистичний бюлетень Державної служби статистики України*. URL: https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/Arhiv_u/Arch_rir_zb.htm

35. UNDP. Human Development Report 2023. URL:http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/270/hdr_2023_en_complete_reprint.pdf.

36. Оцінка впливу війни на людей https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/otsinka-vplyvu-viyny-na-lyudey

37. UNDP. Human Development Report 2021-22: Technical notes. URL: https://hdr.undp.org/content/human-development-report-2021-22

38. Декларація Тисячоліття Організації Об’єднаних Націй, схвалена Резолюцією № 55/2 Генеральної Асамблеї ООН від 8 вересня 2000 р.

39. Глобальні цілі сталого розвитку до 2030 року. Резолюція Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 25 вересня 2015 року № 70/1.

40. Цілі Сталого Розвитку: Україна. Національна доповідь. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, 2017 https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/natsionalna-dopovid-csr-Ukrainy.pdf

41. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України від 30 вересня 2019 року № 722/2019 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text

42. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року "Про Стратегію людського розвитку". Указ Президента України від 2 червня 2021 р. № 225/2021. URL: https://zakon.rada.-gov.ua/laws/show/225/2021#Text

43. Wallerstein I. The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European WorldEconomy in the Sixteenth Century. — Berkeley: University of California Press, 1974.

44. Білецький О. В. Використання людського капіталу в умовах війни: управлінський аспект. Економіка і організація управління. 2024. № 2 (54). DOI: https:// doi.org/10.31558/2307-2318.2024.2.14.

45. Карп'як М. О., Горбова Х. В. Збереження людського потенціалу як основного стратегічного ресурсурозвитку регіонів України в умовах російської агресії. Регіональна економіка. 2022. № 2. С. 57—62. DOI: https://doi.org/10.36818/1562-0905-2022-2-6.

46. Назарко С., Канцур І., Познанська І. Управління людським капіталом в умовах війни. Економіка та суспільство. 2022. № 41. DOI: https://doi.org/10.32782/ 2524-0072/2022-41-32.

47. Ножов Е. М., Мигович В. П., Ганусич А. В. Моніторинг людського розвитку в регіоні: поточна та стратегічна компоненти. Економічний простір. 2024. № 191. С. 200—204. DOI: https://doi.org/10.32782/2224-6282/191-32.

48.Збереження людського потенціалу в умовах війни. Економіка та суспільство. 2023. № 50. DOI: https://doi.org/ 10.32782/2524-0072/2023-50-19.

49. Серія аналітичних довідок ООН. — Організація Об'єднаних Націй, Україна. URL: http://surl.li/zhyctu

№ 41, I півріччя 2024. — ЮНІСЕФ: вебсайт. URL: https://www.unicef.org/ukraine/documents/огляд-гуманітарної-ситуації-no-41-i-півріччя-2024.

51. World Development Indicators. Data Catalog. The World Bank. URL: https://data.worldbank.org/indicator

52. Ливч Д., Ященко Я. Людський капітал України та розвиток бізнесу: як зберегти та примножити? Економічна правда. 18 січня 2024 р. URL: https:// www.epravda.com.ua/publications/2024/01/18/ 708883/

53. Нагаєвщук А. Як людський капітал сприятиме повоєнному відновленню України. Накипіло. 27 Січня, 2024. URL: https://nakypilo.ua/teksty/suspilstvo/yakliudskyi-kapital-spryiatyme-povoiennomu-vidnovlenniuukrainy/